

Patrick Berg

Fra skoester til historiske kilder

En analyse av tsjekkiske tvangsarbeideres fritid i fotografier

Masteroppgave i Lektorutdanning i historie (MLHIST)

Veileder: Hans Otto Frøland

Medveileder: Lars Busterud

Mai 2023

Fra Miroslav Mareks samling

Patrick Berg

Fra skoer til historiske kilder

En analyse av tsjekkiske tvangsarbeideres fritid i fotografier

Masteroppgave i Lektorutdanning i historie (MLHIST)
Veileder: Hans Otto Frøland
Medveileder: Lars Busterud
Mai 2023

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie

Kunnskap for en bedre verden

Sammendrag

Denne oppgaven omhandler tsjekkiske tvangsarbeidere utplassert i Norge i 1942-1945. Ved å ta utgangspunkt i to tsjekkiske tvangsarbeideres fotografisamlinger kan man gjennom fotoanalyse hente historisk kunnskap og forståelse om deres fritid da det er derfra fotografiene er tatt. Fritid i denne oppgaven er når de ikke arbeider, så det vil inkludere ikke bare tematikk som brakkelivet og sosialisering med andre arbeidere og lokalbefolkningen, men også reisen til og fra utplasseringene i massetransportene.

Hensikten med oppgaven, i tillegg til å tilføye kunnskap i forskningsfeltet om tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge, er å argumentere for hvorfor historikere bør benytte seg av fotografisk kildemateriale mer enn det som allerede gjøres. Historikere generelt foretrekker skriftlige kilder da det er en enklere kilde til empirisk kunnskap, noe som er forståelig, og nedprioriterer derfor fotografier og andre billedmaterialer siden det krever mer arbeid og tolkning, noe som er mindre forståelig. Det ligger utallige mengder med glemte fotoalbum i loft og skoesker som kan brukes for å gi oss i nåtiden innsikt i fortidens mennesker, hendelser og fritidsliv. For det er på fritiden vi tar fotografier og samler de i album, og det er på fritiden vi kan «være oss selv».

Det metodiske grunnlaget analysene arbeider på er basert på historiedidaktikken og hvordan bilder generelt kan bli brukt i klasserommet. Knut Kjeldstadli har en femstegsanalyse som tar for seg opphavsbeskrivelse, teknisk analyse, formal beskrivelse og motiv/emneanalyse, samt det å finne *meningen* bak et bilde. Kildekritikk og kontekst står sentralt i dette, gjennom et undervisningsopplegg på en videregående skole i Trondheim deles praksiserfaring i et mindre didaktisk kapittel.

Hovedfunnene i oppgaven er innsikt i tsjekkernes liv mens de var utplassert i Norge under 2. verdenskrig. Trangbodhet i brakker førte til nære og tette vennskapsbånd. Vennskap- og kjærlighetsbånd ble også knyttet til lokalbefolkningen da tsjekkerne hadde fritt leide til å mingle med disse utenfor arbeidstid. Detaljer rundt reisen til Norge og ferden hjem etter kapitulasjonen kommer frem i fotografiene, noe som ellers ikke er tilgjengelig i det lite vi har av skriftlig kildemateriale på norsk. Ikke minst er et viktig funn potensialet amatør fotografier har for historiefaget.

Abstract

This thesis focuses on Czech forced laborers deployed to Norway from 1942 to 1945. By using two Czech forced laborers' photo collections, historical knowledge and understanding can be derived through photo analysis of their leisure time, as this was when they could take photographs. Leisure time in this assignment refers to the periods when they were not working, so it will give insight into their barrack life, socializing with other workers and the local population, in addition to the journeys to and from the deployment sites in transports vehicles.

The purpose of this assignment, in addition to contributing knowledge to the research field of Czech forced laborers in Norway, is to argue why historians should utilize photographic source material more than they currently do. Historians generally prefer written sources, as they provide a simpler source of empirical knowledge, which is understandable, though, they tend to prioritize written documents over photographs and other visual materials since the latter require more work and interpretation, which is less understandable. Countless forgotten photo albums are stored in attics and shoeboxes, waiting to be used to provide us with insights into the people, events, and leisure activities of the past.

The methodological foundation for the analyses is based on history didactics and how images, in general, can be used in the classroom. Knut Kjeldstadli has a five-step analysis that covers provenance description, technical analysis, formal description, subject analysis, and finding the meaning behind a photograph. Source criticism and context are central to this, and experiences from an upper secondary school in Trondheim is shared in a chapter dedicated to the didactical element.

The main findings of this thesis provide insight into the lives of the Czechs while they were deployed in Norway during World War II. Tight spaces in barracks led to close and strong friendships. Bonds of friendship and love were also formed with the local populace, as the Czechs were allowed to socialize with them outside working hours. Details about the journey to Norway and the return journey after the capitulation are revealed in the photographs, which are otherwise not available in the limited written source material in Norwegian. Furthermore, the potential amateur photographs have for historical research is untapped.

Forord

Nok et kapittel i livet ferdigskrevet, denne gangen uttrykt bokstavelig gjennom en ferdigskrevet masteroppgave. Det er spennende å se hva som kommer til å skje videre, men uansett hvor man går framover så tar man med seg det man har vært igjennom tidligere. På godt og vondt! For det har vært sene kvelder, mye frustrasjon, mange sider som har blitt digitalt kastet i søpla i frustrasjon. Samtidig så har det vært mye spennende i utforskningsarbeidet, mye refleksjon over historie som et konsept, og mange tette bånd knyttet til medstudenter. Jeg anser meg som heldig da min mengde takknemlighet overveier min mengde frustrasjon, og uansett hvilke funn som er i denne oppgaven så er takknemligheten jeg virkelig tar med meg videre. Jeg snakker da generelt, men det er likevel enkelte som fortjener en ekstra hyllest da de har støttet meg på ulik vis gjennom oppgaven.

Mine veiledere, Hans Otto og Lars, for deres tilbakemeldinger og støtte i arbeidet. Det var en flott tur til Praha, jeg blir tørst bare av minnet.

Mine venner som har vært de mange ukenes lyspunkt med video-, brett- og rollespill. For Alfgard!

Mine medstudenter som har vært støttende i mørketiden, både i årstid og skriveprosessen.
Lunch kl 12??

Stor takk til Edvin «Flaskemannen» Johnsrud som har korrekturlest min muntlige skrivestil.

Mine varmeste takker og klemmer til familien min, som støtter meg enten jeg er i jobb, loffer rundt i verden med ryggsekk, eller sliter meg fattig gjennom studielivet (igjen!). Jeg setter utrolig stor pris på dere alle!

En siste takk til mamma. Historie og verden var noe vi kunne snakke timesvis om, og jeg er dypt takknemlig at du ga meg denne interessen. Savner deg hver dag, livet er ikke samme uten deg. Denne oppgaven er dedikert til deg.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	I
Abstract	II
Forord	III
1. Innledning	1
1.1 Forskningsformål	2
1.2 Argument og struktur	3
2. Tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge	5
2.1 Forskningsstatus.....	5
2.2 Tsjekkernes reise og opphold.....	8
Tvangsutskrivning og reiserute.....	9
Utplassering i Norge	10
Firmaer og arbeidsvilkår	12
Levekår og fritid	16
Krigens slutt og repatriering	18
3. Fotografier som historisk kildemateriale	19
3.1 Teoretiske perspektiver og filosofi	19
Hvorfor blir det generelt ikke mer brukt?	21
3.2 Hvordan kan det brukes?	23
3.3 Viktigheten av kontekst	25
4. Tsjekkiske tvangsarbeideres fritid i fotografier	27
4.1 Opphavsanalyse og teknisk analyse av fotografiene	28
4.2 Tsjekkere i brakka.....	31
Poseringsfotografi	31
Fotografier med påskrift	33
Fotomontasje.....	35
4.3 Tsjekkere utenfor brakka	39
På reise i landet	39
På tur med norske jenter	41
4.4 Reisen til og fra Norge	42
På skipet nordover.....	42
17. Mai 1945	43
Fremkomstmidler hjem	45

5. Fotografier i læreplanen	47
5.1 Kunnskapsløftet 2020	47
Overordnet del og historiefagets kjerneelementer	47
5.2 Kildekritiske ferdigheter	50
6. Avslutning	53
6.1 Konklusjon.....	54
6.2 Videre forskning	55
Litteraturliste	57

Bilder

Bilde 1. Tre fotografier tatt fra Miroslav Mareks fotosamling	1
Bilde 2. Poserende tsjekker med gitar	31
Bilde 3. Poserende venner på høytidsfeiring	33
Bilde 4. Påskrift bak et fotografi	33
Bilde 5. Fotomontasje av brakkene	35
Bilde 6. Poserende tsjekker på et monument.....	39
Bilde 7. Polarsirkelstøtten på Saltfjellet	40
Bilde 8. Poserende tsjekkiske menn og norske kvinner	41
Bilde 9. En side fra et fotoalbum.....	42
Bilde 10. To fotografier fra 17. Mai 1945	43
Bilde 11. Fire fotografier fra reisen sørover	45
Bilde 12. Et av flere bilder brukt i undervisningsøkten.....	49

Annet

Tabell 1. Tsjekkiske tvangsarbeideres utplasseringer basert på kartotekdata.....	11
Kart 1. Med svært få unntak ble de tsjekkiske tvangsarbeiderne sendt til Trondheim og lenger nord. .	12
Flyfoto fra 2022 og 1947 sentrert på Bromstadveien i Trondheim.. ..	38
Plantegningene til Strinda arbeidsleir.....	38

1. Innledning

Bilde 1. Tre fotografier tatt fra Miroslav Mareks fotosamling

En tsjekkisk tvangsarbeider med en gitar, omringet av personlige gjenstander. En gruppe tsjekkiske tvangsarbeidere som feirer en høytid, med seg har de invitert to norske damer med på laget. To tsjekkiske tvangsarbeidere på skiferie et sted i Norge, vel fornøyde med føret. Det finnes tusenvis av fotografier tatt av tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge, og den klart store majoriteten av disse fotografiene viser tsjekkere på fritiden som slapper av, er med venner, drikker på fest eller reiser rundt i landet på sightseeing. Var livet til en tvangsarbeider så behagelig som det ser ut til over? Eller viser fotografiene et skjevt bilde av realiteten? Denne oppgaven handler om fotografier som kildemateriale, spesifikt fotografiene fra to tsjekkiske tvangsarbeidere som var utplassert i Norge 1942-1945. Ved å metodisk analysere og tolke fotografier kan vi hente ut kunnskap og få en forståelse av deres samtid som ellers er vanskelig å oppnå med kun tradisjonelle skriftlige kilder - spesielt om disse er lingvistisk utilgjengelige for historikeren. I tillegg vil et didaktisk innslag vise hvordan læreplanmål oppfylles.

1.1 Forskningsformål

Oppgaven har et større og et mindre formål. Hovedformålet er å undersøke to av mange fotosamlinger tatt i Norge under okkupasjonen av tsjekkiske tvangsarbeidere, herunder ofte referert til som tsjekkere eller tvangsarbeidere. I disse fotosamlingene skal jeg spesifikt se på fritiden til tsjekkerne da det er da fotografiene har blitt tatt. Dette inkluderer også reisen til og fra landet. De to tsjekkiske fotografene, M.Marek og J.Ševčík, var utplassert henholdsvis i Trondheim og i Narvik - to av stedene som de fleste tsjekkere ble sendt til i Norge, i tidsrommet mellom 1942 og 1945. Vi ser antakeligvis aldri disse to på bildene da de er bak kameraet, men det interessante er det som var foran kameraet. Hva tok de bilder av? Når tok de bilder? Hva kan bildene fortelle oss om hverdagslivene deres som tvangsarbeidere?

I et mindre didaktisk formål undersøker oppgaven også hvordan fotografier kan brukes for å oppfylle læreplanmålene i Kunnskapsløftet 2020. Det dedikeres kun et kort kapittel om dette emnet som i seg selv har et stort potensial for bred diskusjon. I en verden hvor man er omringet av visuell informasjon som kan være misvisende har det aldri vært større behov for kildekritisk kompetanse for de fremtidige samfunnsborgerne i skolen.

Oppgaven presenterer en historiedidaktisk metode som benyttes til å lese av bilder generelt og fotografier spesifikt med mål om å hente ut kunnskap og informasjon man ikke kan fra andre skriftlige kilder. Metoden er utformet av historiedidaktikeren Knut Kjeldstadli, og består av standard kildekritiske fremgangsmåter og tolkninger av visuelle medier.

Historiedidaktikeren Erik Lund brukes som supplement for hvordan bildeanalyse kan benyttes på denne måten. Analyse av fotografier for å fortelle om livet i fortiden er ikke nytt, og etnologen Anna Helene Tobiassen viser dette i praksis for å se på hvordan fritiden til folk var før. Den metodiske kombinasjonen av disse tre blir brukt for å lese av fotografier tatt i en tid som ligger bak oss i et forsøk på å hente ut kunnskap om menneskers fritid og levekår. Målet er å tilføre kunnskap om tsjekkernes opphold i Norge og bidra i det realhistoriske forskningsfeltet. Forskningsspørsmålet blir derfor:

“Hva forteller tsjekkiske tvangsarbeideres fotosamling om deres fritid under tvangsoppholdet i Norge?”

1.2 Argument og struktur

Oppgaven er delt inn i fem kapitler. Det redegjøres for forskningsstatusen og den historiske konteksten oppgaven er satt i, etterfulgt av en presentasjon av teori og metode til hvordan fotografier kan benyttes som historisk kildemateriale, før et analysekapittel setter teori ut i praksis og vi kan utforske potensialet bilder har som historiske kilder. Oppgaven tar så et didaktisk sidespor for å undersøke hvordan historiske fotografier kan benyttes for å oppfylle læreplanmålene.

Kapittel 2 begynner med historiografien og forskningsstatusen på feltet om tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge under andre verdenskrig. Deretter redegjør kapittelet for dette for å danne den historiske konteksten for oppgaven. Det presenteres tematisk med deres reise fra det som ble Protektoratet Böhmen-Mähren i 1938, til hjemkomsten etter det norske oppholdet i 1945.

Kapittel 3 omhandler fotografier som kilde til historisk kunnskap og forståelse. Dette blir gjort ved å presentere utvalgte teoretikere og deres filosofi. Kjeldstadli og Lund innenfor historiedidaktikk, Tobiassen innenfor etnologi, Andersson, Berggren, Zander og Liepe innenfor kunsthistorie, og Schlereth innenfor realhistorie. Kapittelet drøfter deretter hvorfor fotografier ikke blir mer brukt blant historikere, før selve fremgangsmåten for analysemetoden presenteres.

Kapittel 4 er analysekapittelet som utfører metoden presentert i foregående kapittel. Her blir utvalgte fotografier fra to tsjekkere analysert, M. Marek og J. Ševčík. Tematikken som utforskes er hovedsakelig deres fritid da det er der fotografiene har blitt tatt, noe som inkluderer reisen til og fra Norge og arbeidsutplasseringene. Kapittelet ser på tsjekkernes liv på brakka i arbeidsleiren, livet utenfor arbeidsleiren, og den ser også på reisen til Norge, feiringen av kapitulasjonen, så reisen hjemover igjen.

Kapittel 5 er et historiedidaktisk kapittel som undersøker hvordan fotografier kan benyttes for å oppfylle læreplanmål i Kunnskapsløftet 2020. Den ser på den overordnede delen av læreplanen, deretter kjerneelementene i historiefaget, før den spesifikt drøfter kildekritisk kompetanse. Erfaring fra egen praksis deles også, da et undervisningsopplegg om tsjekkiske tvangsarbeidere ble utført på en videregående skole i Trondheim.

2. Tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge

2.1 Forskningsstatus

Gunnar D. Hatlehol er den ledende ekspert på feltet utenlandske tvangsarbeidere i Norge, noe som kommer tydelig frem i hans doktorgradsavhandling *Norwegeneinsatz 1940-1945. Organisasjon Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*. Dette er et produkt som sammenfatter eksisterende kunnskap av tidligere verk, og fyller på der det ellers er større hull i forskningsfeltet. Han bidrar hovedsakelig med arkivarbeid knyttet til tvangsarbeidernes makrohistorie. Hatlehol har gjort grundig forskning og har arbeidet seg gjennom omtrent 450 hyllemeter med arkivmaterie i Riksarkivet i Oslo om Organisasjon Todt (OT) alene.¹ Videre har han arbeidet med kilder på Riksarkivet, samt arkivene til Rikskommisariatet, Sosialdepartementet, og Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd. I tillegg har det blitt gjort undersøkelser på diverse andre arkiv og samlinger, eksempelvis Norges Hjemmefrontmuseum.² Hatlehol har også funnet supplerende informasjon om Organisasjon Todt i utenlandske arkiver, da naturlig nok mest i Tyskland. Det er røpende hvor manglende informasjonen er når mengden med arkivmaterie i det tyske Organisasjon Todt arkivet er på kun 35 hyllemeter, da det meste gikk tapt i bombingene av Berlin.³ OT var en virksomhet med betydelig omfang og størrelse. Bare i Norge alene i 1944 var det over 90 000 ansatte, og organisasjonen var i tillegg ellers involvert gjennom store deler av Sentral- og Øst-Europa.⁴ At denne virksomheten bunner kun ut i 35 hyllemeter føles som en manglende tann i munnen. Andre merkbare arkivarbeid av Hatlehol er gjort på Bundesarchiv i Freiburg (militærarkiv), Staatsarchiv Hamburg, Riksarkivet i Stockholm (hvor mye fortsatt gjenstår) og National Archives i Kew utenfor London. Hatlehol skriver at det er de utenlandske arkivene som har mest verdifullt materiale, men grunnet ulike aktører i etterkrigstiden som har forsynt seg av arkivene så er disse i kaotisk uorden.⁵ Han har derfor gjort grundig leting etter informasjon om Organisasjon Todts virksomhet i Norge, og videre om krigsfangene og tvangsarbeiderne som arbeidet i landet under okkupasjonen.

---

¹ Hatlehol 2015: 39

² Hatlehol 2015: 40

³ Hatlehol 2015: 40f

⁴ Hatlehol 2021

⁵ Hatlehol 2015: 41f

Det er dessverre mye kunnskap som mangler på dette feltet, særlig mangel på muntlige kilder. Interessen for dette temaet har begynt omtrent samtidig som de siste fra krigsgenerasjonen dør ut, og det er derfor vi kun har levninger igjen i form av dagbøker, brev, o.l. Slikt egomateriale mangler i Hatlehol sitt arbeid, og mikrohistorien har derfor blitt satt til side til fordel for den brede historiefortellingen. Hatlehol har også tatt i bruk andre historikers arbeid. Litteratur om særlig sovjetiske, jugoslaviske og polske krigsfanger har blitt skrevet tidligere, noe som kommer til uttrykk i doktorgradsavhandlingen gjennom at de to førstnevnte får egne dedikerte kapitler, mens sistnevnte får mest plass i kapittelet om de øvrige “østeuropeiske sivile arbeiderne”. For de tsjekkiske tvangsarbeiderne derimot blir de dedikert kun ni sider i avhandlingen (av 454). Her fremlegger han i varierende grad tsjekkernes tvangsutsendelse og destinasjoner i Norge, deres klær og behandling av tyskerne, og en stor del om deres matforpleining. I de følgende redegjørelsene om forskningsstatusen på de tsjekkiske tvangsarbeiderne i Norge, er Gunnar Hatlehol alltid direkte eller indirekte deltakende i arbeidet, noe som røper hans ekspertise i feltet.

John-Henrik Johansen er en lokalhistoriker som har god kunnskap om polske og tsjekkiske tvangsarbeidere som var utplassert i og nær Narvik da hans far var selv i direkte kontakt med noen av disse. Interessen har ført til utgivelsen av boka *Tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge under 2. verdenskrig* gjennom sitt eget forlag i 2017. Her er det referanser til Hatlehols arbeid, og Hatlehol har selv referert til denne boka da den fortsatt var upublisert. Mye av dette innholdet kan en derfor også finne i Hatlehols verk, men Johansen bidrar med et mikrohistorisk perspektiv der historien til enkeltpersoner blir fremstilt. I tillegg besitter Johansen unikt fotografisk materiale av tsjekkere, inkludert et fotoalbum av en tsjekker som giftet seg med en norsk kvinne og ga den som gave til henne. Fotoalbumet inneholder en bildehistorie fra en tur da denne kvinnen guidet ham på en fjelltur under tvangsoppholdet.

Det eksisterer et tverrnasjonalt samarbeidsprosjekt mellom Norge og Tsjekkia, mer spesifikt mellom Institutt for moderne samfunnshistorie ved NTNU i Trondheim og Institutt for skandinavistiske studier ved Karlsuniversitetet i Praha. Prosjektet går under navnet Czech-Norwegian Memorabilia, og er finansiert av EØS-midlene for Tsjekkia.⁶ Dette norsk-tsjekkiske samarbeidet har ført frem til en artikkel skrevet av Hans Otto Frøland, Gunnar D. Hatlehol, Vendula V. Hingarová og Zdenko Maršalek. *De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim* er en forskningsartikkel utgitt i 2021 som redegjør grovt for de

---

⁶ Registreringsnummer: EHP-CZ-ICP-1-001

tsjekkiske tvangsarbeiderene i OT utplassert i Trondheim.⁷ Hatlehols omfattende kunnskap blir kombinert med Hingarová og Maršáleks tilgang til og kunnskap om de individuelle tsjekkerne som gjennom Frølands hånd skaper et produkt balansert med både den overordnede historiefortellingen om Organisasjon Todt og de mikrohistoriske stemmene til enkelte tsjekkere. Her finner en kunnskap om det dagligdagse livet til arbeiderne i ett av de mange tyske firmaene, Sager & Woerner. Arbeidet med Dora I, innkvartering i Strindaleiren og arbeidsbetingelsene er noe av det som blir diskutert, samt matforpleiningen. Sistnevnte er det som oftest blir vist til for å belyse misnøyen til tvangsarbeiderne og forskjellsbehandlingen av dem sammenlignet med de tyske arbeiderne. Likevel konkluderer oppgaven bl.a. med at tsjekkerne hadde store friheter på lik linje med andre vestlige arbeidere. Artikkelen er begrenset i omfang, men det er likevel det mest dekkende arbeidet på norsk om de tsjekkiske tvangsarbeiderne i Norge etter Hatlehol – noe som igjen viser hvor mangelfull forskning på dette feltet er. Til forskjell fra Hatlehols arbeid på det makrohistoriske arkivmaterialet, er Frøland et.al. sitt arbeid hovedsakelig mer fokusert på egodokumenter som dagbøker og brev.

Vendula V. Hingarová og Zdenko Maršálek ved Karlsuniversitetet i Praha gjør arbeid om tematikken tilgjengelig i Norge gjennom sine samarbeidsprosjekt med NTNU, og nettsiden *noraci.cz* er et digitalt samlingspunkt for dette arbeidet. *Norácisiden* er den fremste sekundærkilden til de tsjekkiske tvangsarbeiderne i Norge, både for nordmenn og tsjekkere. Likevel er nettsiden preget av at det er et arbeid som fortsatt er underveis, da det er deler som fortsatt er utilgjengelig både online og på norsk. Den betydelige tyngden av Hingarová og Maršáleks arbeid er deres tilgjengelighet til egodokumenter, som dagbøker, skrevet på tsjekkisk, noe som ellers er utilgjengelig for lingvistisk begrensede nordmenn. Katalogen *Posláni na sever: 15 příběhů* («Sendt til nord: femten historier»), skrevet av Hingarová og Maršálek og utgitt i 2021, er en samling av korte biografier.⁸ Den reflekterer også samarbeidet med Norge da den er tilgjengelig på begge språk. I 2022 ble boken *Posláni na sever: češi na nucené práci v Norsku* («Sendt til nord: tsjekkisk tvangsarbeid i Norge») utgitt av Hingarová og Maršálek.⁹ Boken er såpass ny at den dessverre ikke eksisterer offisielt i norsk utgave. Kun deler av den er tilgjengelig i pdf-format, 69 sider, som har blitt digitalt oversatt og brukt i oppgaven.

---

⁷ Frøland, Hatlehol, Hingarová & Maršálek 2021

⁸ Hingarová & Maršálek 2021

⁹ Hingarová & Maršálek 2022

Narviksenteret er en forskningsaktør som også deltar i arbeidet om kartlegging av de tsjekkiske tvangsarbeiderne, i tillegg til andre tsjekkere i Norge under okkupasjonstiden.¹⁰ De er en partner i det større norsk-tsjekiske samarbeidet som inkluderer de andre aktørene nevnt ovenfor. De har publisert en artikkel, samt har nå en utstilling i Narvik om tsjekkosllovakere i Norge under 2. verdenskrig¹¹. Det handler om de tsjekkiske tvangsarbeiderne, men også om andre tsjekkere og slovakere som var i Norge, f.eks. gjennom Wehrmacht.¹²

Etter dette blir den tilgjengelige litteraturen svært mangelfull. Det er flere dagbøker som forteller om oppholdet og opplevelsen i de ulike tvangsleirene i Norge, men disse står på tsjekkisk. Det arbeides også i med en tsjekkisk masteroppgave om tvangsarbeiderne som bygger på dagbøker, brev, o.l., men dette arbeidet er ikke tilgjengelig enda på tsjekkisk, og derfor i enda mindre grad på norsk.

2.2 Tsjekernes reise og opphold

Etter den tyske annekteringen av Sudentenland i 1938 og opprettelsen av Protektoratet Böhmen-Mähren under tysk styre det følgende året, massemobiliserte nazistene den tsjekkiske befolkningen til tvangsarbeid og krigføring. Bare i Norge ble det sendt over 10 000 tsjekkiske soldater som en del av Wehrmacht.¹³ En stor flaskehals for tyskernes operasjoner i Europa var mangelen på arbeidskraft, og tsjekkerne ble hentet og fraktet i alle retninger. Av disse ble over 1300 tsjekkere sendt til Norge som tvangsarbeidere, og stasjonert ulike steder som Trondheim og Narvik hvor de bygde infrastruktur kritisk for tyskernes krigføring.¹⁴ Doraprojektet i Trondheim, en del av byggeprosjektet Wiking dannet av Hitler selv, var destinasjonen til de første tsjekkiske tvangsrekruttene høsten 1942.¹⁵ Antall tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge forholdt seg mer eller mindre stabilt etter toppen i 1943 frem til 1944 da flere tyske firmaer trakk seg tilbake fra Norge og dro med seg en del tvangsarbeidere, som førte til at andre tsjekkiske tvangsarbeidere ble omplassert for nye oppdrag.¹⁶

Tvangsarbeiderne har ofte blitt oversett til «fordel» for krigsfangene som også var i landet, da særlig de mange fra Sovjetunionen og Jugoslavia. Det finnes da større mengde forskning

---

¹⁰ Markusson 2023

¹¹ Rønnebu 2022

¹² Narvik Krigsmuseum 2023

¹³ Markusson 2023

¹⁴ Hatlehol 2015: 324

¹⁵ Frøland et al. 2021: 149

¹⁶ Hatlehol 2015: 326

gjort på de sovjetiske og jugoslaviske krigsfangene. Av det som er skrevet så er det vektlagt det større overordnede nivået, mens mikrohistorien har forblitt forsømt. Dette kapittelet skal gi en oversikt over det som eksisterer av kunnskap om det overordnede nivået.

Tvangsutskrivning og reiserute

Det var først i slutten av 1942, 14. november, at de første 152 tsjekkerne ankom Norge. Et nøyaktig tall på antall tsjekkere som ble tvangssendt til Norge for arbeid er uvisst. Ifølge Hatlehol var det 1294 tsjekkere i Norge i mars 1943, mens Hingarová og Maršálek skriver at 1366 tsjekkere er registrert i indeksfilen over tsjekkiske arbeidere i Organisasjon Todt.¹⁷ Dette viser at til tross for tyskernes flittige dokumentering og organisering, er det fortsatt store hull i oversikten.

I løpet av høsten 1942 fikk de første tsjekkerne innkalling til tvangsarbeid. Innkalling skjedde på kort varsel gjennom brev i posten. Hovedsakelig var det unge menn født i årene 1920-1923 (19-22 åringer) som fikk innkalling. De ble først sendt til Praha, deretter til Berlin, i gjennomgangsløypen Schlachtensee, der de fikk beskjed om hvor de skulle bli utsendt. Her fikk tsjekkerne beskjed om at de skulle til Norge, noen så langt til Skippagurra, øst i Finnmark.¹⁸ Reisen gikk videre fra Berlin til Polen: først til Warchlinko (da Klein Warchlin) for et kort opphold, deretter Szczecin (Stettin) som var en utfartsåre for videre reise.

Alternativt kunne tsjekkerne bli sendt til Gdansk (Danzig) for videresending. Tsjekkerne seilte med dampskip nordover, hvor de ble skilt og fraktet til de ulike postene i Norge. Noen tsjekkere reiste en omvei gjennom Finland og bodde på ulike leirer før reisen førte dem videre til Norge.¹⁹ De aller fleste reiste fra Polen til Oslo hvor de ble fordelt videre, enten med tog eller skip.²⁰ Destinasjonen var avhengig av hvilke firmaer de var ansatt hos, gjennom Organisasjon Todt og Einsatzgruppe Wiking som bestemte arbeidsoppgavene til firmaene. Hovedsakelig var destinasjonen Trondheim eller lenger nord, med få unntak. Av de som reiste gjennom Norge lenger nord, var de aller fleste innom Trondheim og Strindaleiren da dette fungerte som et hovedtransittpunkt.²¹

Tsjekkere var fordelt gruppevis. Dette la til rette for samarbeid innad i gruppene basert på fellesspråket deres som hjalp arbeidsorganisasjonen. I begynnelsen av tvangsinnsettelsene så

---

¹⁷ Hatlehol 2015: 324; Hingarová & Maršálek 2022: 24

¹⁸ Hingarová & Maršálek 2022: 24

¹⁹ Hingarová & Maršálek 2022: 52

²⁰ Hingarová & Maršálek 2022: 58

²¹ Frøland et al. 2021: 156

var det i gjennomgangslreisen Schlachtensee i Berlin at tsjekkerne ble fordelt på firmaene, grunnet firmakrav.²² Einsatzgruppe Wiking fikk derimot etter hvert oppleve at denne forhåndsinnstillingen i Berlin ikke var en god løsning, og kom frem til at de lokale overbyggedelsene (*Oberbauleitung/OBL*) var bedre egnet til å avgjøre hvor arbeidere skulle plasseres. Da kunnskapen om de lokale arbeidsforholdene naturligvis var mer tilstede hos overbyggedelsene i Norge enn firmaledere i Berlin, og førstkommende kunne bedre utnytte ressurser etter de varierende behovene rundt i landet. Derfor ble tsjekkerne etter hvert fordelt på firmaer først da de ankom Oslo.²³

Arbeidet deres varierte fra sted til sted, basert på Organisasjon Todts behov, som igjen fikk ordre ovenfra helt opp til førernivå. Det kunne være å bygge festningsverk, skytestillinger, militære flyplasser, havneanlegg eller på jernbaneprosjektet i Nord-Norge. Når byggefirmaer ble ferdige med sine tildelte oppgaver, delegerte de arbeiderne sine på enten samme lokasjon eller en annen. Tsjekkerne kunne da omplasseres, enten mellom firmaer eller geografiske lokasjoner, men det var også tilfeller hvor de var på samme område gjennom hele perioden. Flertallet av tvangsarbeiderne ble flyttet på minst én gang, og da gjerne flere ganger. Disse bevegelsene ble ikke alltid korrekt registrert i OT sin database.²⁴ Tidlig var det tydelig behov for mer arbeidskraft. Allerede i februar 1943 sendte OT-Zentrale²⁵ og GBA²⁶ varsler og løfter mellom seg og til Protektoratets ledelse om å anskaffe ytterligere 5000 tsjekkerne til å fylle behovet i Norge. Anslaget på det umiddelbare behovet som kom fra Einsatzgruppe Wiking var 2820 arbeidere, hvorav 820 skulle være fagarbeidere mens de resterende 2000 skulle være hjelpearbeidere. Det viste seg å være større behov for arbeidskraft i Ruhrområdet, så de fleste fra den neste store mobiliseringsrunden i Protektoratet februar 1943 ble sendt dit.²⁷ Arbeidet i Norge måtte derfor lide med manglende arbeidskraft.

Utplassering i Norge

Den svært store majoriteten av tsjekkerne ble fraktet til Trondheim og videre nordover. I Midt-Norge var Åndalsnes langs vestkysten det sørligste tsjekkerne ble sendt. Det er et tilfelle av 10 tsjekkerne som arbeidet i Tønsberg, 7 i Bergen, samt 56 som er registrert "uten plass" i kartotekdataen, men disse var avvikene i forhold til alle andre tsjekkerne tvangsarbeidere som

---

²² Hatlehol 2015: 324

²³ Hatlehol 2015: 325

²⁴ Hingarová & Maršálek 2022: 57

²⁵ Organisasjon Todts sentralorgan i Berlin

²⁶ Generalbevollmächtiger für den Arbeitseinsatz, øverste organ for tvangsarbeid

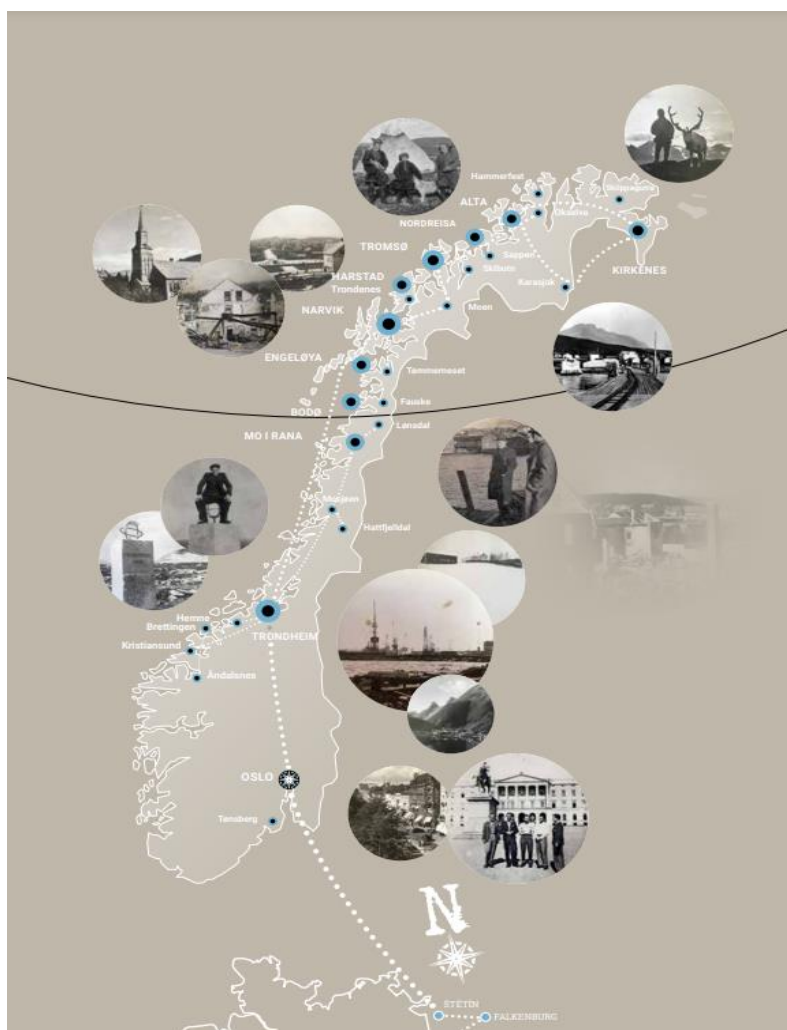
²⁷ Hatlehol 2015: 325

arbeidet nord for Åndalsnes. De tre store sentralområdene var Trondheim, Mo i Rana og Narvik, og disse hadde den største gjennomstrømningen av tsjekkere. Likevel var det et betydelig antall tvangsarbeidere i Finnmark, så spredningen nord for Trondheim helt nordøst til Kirkenes var mer eller mindre jevnt.

Sted	Antall
Totalt:	1366
Alta	98
Bergen	7
Bodø	2
Fauske	90
Kirkenes	43
Kristiansand	10
Mo i Rana	367
Moen	8
Narvik	310
Narvik/Tromsø	30
Nordreisa	7
Oslo	10
Tromsø	2
Trondheim	274
Tømmerneset	4
Tønsberg	10
Åndalsnes	38
“Uten plass”	56

Tabell 1. Tsjekiske tvangsarbeideres utplasseringer basert på kartotekdata.²⁸

²⁸ Upublisert notat av Hingarová, V.

Kart 1. Med svært få unntak ble de tsjekkiske tvangsarbeiderne sendt til Trondheim og lenger nord.²⁹

Firmer og arbeidsvilkår

Hundrevis av firmer var hyret inn under Organisasjon Todt; både norske og tyske firmer tok i bruk tvangsarbeidere. Hele 23 firmer tok i bruk tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge.³⁰ Det var mange store byggevirkosomheter under okkupasjonstiden hvor bl.a. tsjekkiske tvangsarbeidere var involvert. Den største var utbyggingen av Nordlandsbanen. Behandlingen av arbeiderne var bemerkelsesverdig, særlig på forskjellen som ble gjort. En sammenligning kan være i behandlingen av tsjekkere, hvor det var hardt arbeid og dårlig forpleining som gjorde livet vanskelig versus de jugoslaviske krigsfangene som hadde nesten 60% dødelighetsrate i arbeidet.³¹ Selv relativt for tsjekkiske tvangsarbeidere var dette hardt arbeid,

²⁹ Hingarová & Maršálek 2022: 54

³⁰ Hatlehol 2015: 324

³¹ Nygaard 2020

og det var en høyere andel av tsjekkiske rømminger fra dette prosjektet i forhold til andre byggeprosjekter i landet.³² De fikk ikke lov til å frigjøre seg fra arbeidsplikten sin, og kunne heller ikke velge hvor eller hva de skulle arbeide med. Overnatting skjedde i arbeidsbrakker og forpleiningen var utenfor deres kontroll, med unntak av hva de selv kjøpte for egne penger. I forhandlinger med sine tyske arbeidsgivere var de i en tydelig underordnet stilling, mer eller mindre maktesløse.³³ Dette var på tross av at tsjekkerne innenfor OT skulle behandles på lik linje med tyske arbeidere.³⁴

Størrelsen på firmaene varierte, helt ned til mindre bedrifter hvor det kun var en håndfull ansatte. Hingarová og Maršálek har sett på tre firmaer av ulik størrelse: Sager & Woerner, som var stort; Arge Stallmann, som var mellomstort; og Georg Wendel, som var et lite håndverksfirma.³⁵ Det var fordelt 156 tsjekkere i Sager & Woerner og 22 i Georg Wendel sitt selskap.³⁶ Sager & Woerner, som arbeidet med utbyggingen av Dora I, var ett av de største firmaene. Det hadde direkte tilknytning til Fritz Todt, lederen for OT som organisasjonen var navngitt etter, som satte firmaet i en gunstig posisjon i Norge.³⁷ I sitt arbeid i Trondheim hadde de hundrevis av arbeidere, i varierende grad av tvang og frivillighet. Størrelsen på arbeidsflokken gjorde arbeiderne mer anonyme og reduserte dem til ren arbeidskraft, og arbeidsforholdene var derfor tilsynelatende verre i et større firma.³⁸ Vi kan lese om alternativet i firmaet til Georg Wendel. Her var tsjekkerne den største gruppen i firmaet, og flere dagbøker skriver om arbeidsbetingelsene her. Til tross for at dette firmaet var mindre, så hadde det arbeidsoppgaver flere steder i Trondheim og omegn, og de tsjekkiske arbeiderne fikk mer uavhengighet i sitt arbeid. Eksempelvis fikk de fritt leide til å bevege seg rundt i byen for å gjøre innkjøp og andre ærender. Videre fikk ufaglærte prøve seg på profesjonelle arbeidsoppgaver som sveising og metallbearbeiding.³⁹ Det var tilsynelatende flere arbeidere enn nødvendig i dette firmaet, noe som lettet på arbeidsmengden, særlig i kombinasjon med sitt nære forhold til sjefen. Dette åpnet for at tsjekkerne kunne nyte mer fritid, blant annet kinoturer og sosialisering med norske jenter.⁴⁰

---

³² Hingarová & Maršálek 2022: 83

³³ Hingarová & Maršálek 2022: 88

³⁴ Frøland et al. 2021: 150

³⁵ Hingarová & Maršálek 2022: 94

³⁶ Frøland et al. 2021: 161

³⁷ Hingarová & Maršálek 2022: 94

³⁸ Hingarová & Maršálek 2022: 94; Frøland et al. 2021: 168

³⁹ Hingarová & Maršálek 2022: 105

⁴⁰ Hingarová & Maršálek 2022: 106

Tsjekkerne som ble satt i tvangsarbeid hadde gjerne kompetanse innenfor et spesifikt område, da de var fagutlærte eller lærlinger innenfor en profesjon. Organisasjon Todt tok hensyn til de spesifikke kvalifikasjonene som tsjekkerne besatte, og utplasseringer i firmaer og geografiske områder skjedde i forbindelse med dette.⁴¹ I tillegg til fagarbeidere innenfor eksempelvis metallarbeid og bygg, var det også skreddere og skomakere. Da det viste seg å være problemer rundt bekledning av de ansatte, ble skredderne og skomakerne ansatt direkte av Einsatzgruppe Wiking (fremfor eksterne firmaer) for å spesifikt arbeide med utbedringen av klær og sko til arbeiderne i Norge.⁴²

Arbeids- og levekår for tsjekkere var gunstige, relativt sett. Siden de var fra Protektoratet, en del av det Stortyske riket, ble de behandlet på *likere* linje med tyskere og andre vest-europeiske arbeidere enn arbeidere fra Polen, Jugoslavia og selvsagt Sovjetunionen. De fikk betalt høyere tariff lønn og etter et halvt års arbeid fikk de rett til ferie i hjemlandet.⁴³

Ferieretten varierte mellom de ulike firmaene. Georg Wendel var den første som ga sine arbeidere mulighet til å reise hjem.⁴⁴ I tilfellet med Georg Wendel sitt firma så viser det seg å muligens være av den sjeldne sorten. I 1943 viste tsjekkerne misnøye og skepsis til å kunne dra hjem på ferie, og omtalte ferieløfter fra Organisasjon Todt som «tomme ord». En tsjekker ga uttrykk for at han ikke kom til å oppleve ferie og se hjemlandet sitt igjen før etter krigens slutt.⁴⁵ Det var likevel tilfeller av ferieturer for tsjekkere, selv om det var forbeholdt de få. De reiste i grupper på fem om gangen, og hvis kun én ikke returnerte til Norge så mistet neste gruppe sin ferietur.⁴⁶ På tross av kollektiv avstraffelse og andre mottiltak var det likevel flere steder i landet hvor tsjekkere ikke vendte tilbake fra feriene sine. I oktober 1943 gjaldt dette 20 personer.⁴⁷ Det var likevel færre tsjekkere som rømte direkte fra Norge, i forhold til andre utenlandske lønnsarbeidere. I løpet av 1943 var det seks tsjekkere som rømte til Sverige, men det er uvisst hvorvidt de var tilknyttet Organisasjon Todt. Antakeligvis tilhørte de heller Wehrmacht.⁴⁸

---

⁴¹ Hingarová & Maršálek 2022: 84

⁴² Hatlehol 2015: 324f

⁴³ Hingarová & Maršálek 2022: 88

⁴⁴ Hingarová & Maršálek 2022: 106

⁴⁵ Hatlehol 2015: 328

⁴⁶ Hatlehol 2015: 328

⁴⁷ Hatlehol 2015: 331

⁴⁸ Hatlehol 2015: 332

Det er dokumentert protester fra tsjekkerne som var stasjonert i Narvik, Bodø og Fauske om behandlingen av dem på arbeidsplassene. Det var ulike mottakere av disse protestene, noe som kan reflektere tsjekkernes manglende oversikt over deres situasjon. Noen tsjekkere sendte et brev til Tsjekkoslovakias tidligere president som på det tidspunktet hadde en tom og maktesløs tittel i Protektoratet som statspresident. Det ble også sendt klage til OT-Zentral sin forpleiningsavdeling hvor det ble stilt krav om like rettigheter for tsjekkiske og tyske arbeidere. Grunnlagene for disse klagen, juridisk sett, var tsjekkernes oppfatning av deres rettigheter etter en proklamasjon lest i partiavisen til NSDAP *Völkischer Beobachter* 26. august 1943. Avisen skrev at de tsjekkiske arbeiderne ikke lenger skulle likestilles med utenlandske arbeidere, men få de samme sosiale rettighetene og arbeidsbetingelsene som tyskerne hadde. Dette gjaldt derimot de tsjekkiske arbeiderne innenfor Tysklands grenser, og hadde ingen reell påvirkning på arbeidere i tyskokkuperte områder.⁴⁹ Det tyder iallfall på, ifølge Hatlehol, at tsjekkerne ikke følte seg diskriminert i forhold til andre ikke-tyskere basert på formuleringene i protestbrevene.⁵⁰ Brevskriverne la vekt på at tsjekkerne ikke var fornøyde med å bli behandlet som «utlendinger», det var ingen utsagn som viste til at de ble behandlet dårligere enn andre utenlandske arbeidere. Problemet lå derimot i at de følte de ble behandlet dårligere enn tyskerne, noe de kunne få bekreftet etter sitt korte opphold i de tyske brakkene i begynnelsen av oppholdet.⁵¹

Tvangsarbeiderne, på tross av at de jobbet under tvang, fikk fortsatt utbetalt lønn for arbeidet de gjorde. De tsjekkiske arbeiderne i Organisasjon Todt fikk like mye lønn som tyskerne. Det ble senere endret da en ekstra tariff ble innført gjennom *Ausländer-Bautarif Nord*, noe som underordnet dem tyskerne, men likestilte dem med andre vesteuropeiske arbeidere. Det var kun innenfor Tysklands grenser (1938) at tyskere og tsjekkere opprettholdt likelønnen.⁵² Dette førte til at lønnen til tsjekkerne i Norge ble justert nedover gjennom ytelsesbasert lønn. Argumenter ovenfra var at arbeiderne kunne arbeide hardere for å opprettholde det tidligere lønnsnivået.⁵³ Tariffølønnen var fastsatt av arbeidsmyndighetene i Protektoratet og var nevnt i innkallingsordenen for tvangsarbeidet. Denne nevnte ikke arbeidstiden som var 12 timer per dag, inkludert helger. Overtid og søndagsarbeid var obligatorisk, og arbeiderne fikk betalt for dette. Var arbeideren gift og hadde barn, økte lønnen tilsvarende. Tsjekkerne ble ikke trukket

---

⁴⁹ Hatlehol 2015: 328f

⁵⁰ Hatlehol 2015: 328

⁵¹ Hatlehol 2015: 330

⁵² Hatlehol 2015: 331

⁵³ Frøland et al. 2021 165

i lønn med bo-, mat-, og transportutgifter – dette ble dekket av Organisasjon Todt. Lønnen til de tsjekkiske arbeiderne ble sendt hjem i Protektoratet av OT, og de fikk mindre lommepenger mens de var i Norge. For tsjekkerne var det vanskelig og innsatskrevende å få informasjon om hvorvidt lønnen hadde nådd hjemmene deres da de selv ikke hadde kontroll over pengeflyten, så det krevde tillit til firmaene fra tsjekkisk side.⁵⁴ Det ble diskutert av den militære og politiske ledelsen i Protektoratet hvorvidt de tsjekkiske arbeiderne skulle diskrimineres økonomisk ved å trekke 12% av lønnen deres i en sosialutjevningssavgift. Avgjørelsen endte med å ikke gjøre dette, da det allerede var for dårlig lønn i hjemlandet, og et hovedargument var at ved å opprettholde lønnsnivået så ville det minske sjansen for flukt og øke trivselen blant arbeiderne da lønnen hjemme var vesentlig dårligere.⁵⁵

Levekår og fritid

Levekårene var harde for tsjekkerne, særlig i det nordiske klimaet. I Trondheim ble arbeiderne plassert i større brakkeleirer, mens mer avsidesliggende arbeidsplasser ble arbeiderne plassert på husmannsplasser og hytter. Det var opp til arbeiderne selv å varme opp rommene, en nødvendighet i det norske klimaet. Grunnet plassmangel var det vanskelig å henge opp vasket klær til tørk, og ofte måtte arbeiderne gå dagen derpå med våte klær og sko på jobb. Organisasjon Todt supplerte arbeiderne med klær, som var militæruniformer og arbeidsklær, men de måtte selv bidra med egne gensere, skjerf og undertøy.⁵⁶ Det var gjerne franske militæruniformer tatt av Tyskland i form av krigsbytte som ble gitt til tsjekkerne. Ellers gikk tsjekkerne med vatterte pelsluer og tresko, noe som skilte de særlig fra de tyske arbeiderne.⁵⁷

Tsjekkerne var pliktet til å jobbe innenfor arbeidstiden sin, men tiden utenom var deres egen. Etter jobb, pluss én søndag per måned, var tiden de kunne bruke til det de ønsket. I motsetning til polske arbeidere, og i likhet med vesteuropeiske, så hadde tsjekkiske arbeidere relativt sett svært stor bevegelsesfrihet. Det eneste unntaket til fri ferdsel var langs svenskegrensen, dette for å minske fluktmulighetene deres.⁵⁸ Det var eksempelvis vanlig for tsjekkere å dra på ferietur innad i Norge for å utforske naturen, og det er et tilfelle hvor de fikk en guidet tur av en norsk dame som en tsjekker senere giftet seg med.⁵⁹ I byer, som

---

⁵⁴ Hingarová & Maršálek 2022: 122

⁵⁵ Hatlehol 2015: 331

⁵⁶ Hingarová & Maršálek 2022: 113

⁵⁷ Hatlehol 2015: 327

⁵⁸ Hatlehol 2015: 327

⁵⁹ Har et digitalisert fotoalbum med bildehistorien, ref. Johansen i kap 2.1

Trondheim, Mosjøen og Narvik, kunne de ta del i kulturlivet der. Dette kunne være kinoer og forestillinger, ofte propaganda organisert av de tyske myndighetene. Det var ellers muligheter til å stifte bekjentskaper med lokalbefolkningen, som også til tider førte til kjærlighetsforhold.⁶⁰ I Trondheim var det vanligste å treffe på studenter rundt i byen, men på kirken i søndager eller butikkene traff tsjekkerne på de samme nordmennene, som la grunnlag for vennskap.⁶¹ Utenfor byene var kulturtilbudet drastisk redusert. Felles for alle var det tsjekkiske samholdet, og tsjekkerne tilbrakte mye tid med hverandre. De brukte fritiden til å hvile, skrive brev, spille spill, og utforske den norske naturen. Julefeiringen var viktig, og arbeiderne fikk fri til å feire dette. Da fikk arbeiderne spesielle rasjoner med mat, drikke og tobakk.⁶²

Da tsjekkerne først ankom Norge bodde de i samme leir som de tyske arbeiderne, og fikk dermed samme forpleining som disse. I sommeren 1943 ankom det større grupper med norske arbeidere, og det ble ikke lenger prioritert plass til tsjekkerne der, så de ble flyttet. Med det ble også forpleiningene endret til det verre både i utvalg, mengde og kvalitet.⁶³ Det var vanlig blant tsjekkerne å omtale maten som «grisefor».⁶⁴ Klagene til tsjekkerne ble hørt oppover arbeidshierarkiet, men OBL Narvik var uenige i klagene i sine interne kommentarer. At tsjekkerne i begynnelsen delte samme forpleiningsvilkår som de tyske arbeiderne var for å bøte på tsjekkernes manglende brakke- og kjøkkenfasiliteter, da dette i begynnelsen enda ikke var oppsatt. Siden tsjekkerne etter hvert fikk egne brakker og fasiliteter, var det ikke lenger nødvendig å kompensere tsjekkerne for disse manglene. OBL Narvik skrev derfor at forpleiningene til tsjekkerne fulgte forskriftene, og det ble antydnet bortskjemthet blant de tsjekkiske arbeiderne. Hatlehol påpeker at erfaringene uttrykt gjennom protestbrevene viste at forpleiningen ikke nødvendigvis ble levert punktlig i praksis.⁶⁵ Tsjekkerne selv fortalte at de ofte var sultne, og at den faktiske matmangelen økte mot slutten av krigen.⁶⁶ De fleste klagene fra tsjekkernes side var utilstrekkelige matrasjoner - klager som går igjen gjennom hele tvangsoppholdet.⁶⁷ Organisasjon Todt klarte derfor i praksis ikke å fø tsjekkerne tilstrekkelig nok, og arbeiderne måtte få hjelp fra lokalbefolkningen i Norge og gjennom

---

⁶⁰ Hingarová & Maršálek 2022: 134

⁶¹ Frøland et al. 2021: 174f

⁶² Hingarová & Maršálek 2022: 135

⁶³ Hatlehol 2015: 327

⁶⁴ Hatlehol 2015: 327, Hingarová & Maršálek 2022: 112

⁶⁵ Hatlehol 2015: 329

⁶⁶ Johansen 2017: 33

⁶⁷ Frøland et al. 2021: 165

pakker sendt hjemmefra. I Nord-Norge var det større tilgjengelighet på fisk, da det ikke var nødvendig å ha rasjoneringskort for å kjøpe dette. Lokalbefolkningen i Norge var sympatiske med tsjekkerne da de innså at de var tvangsrekruttert.⁶⁸ I begynnelsen ble de betraktet med skepsis, men da nordmennene fikk lære at disse var tsjekkere – samme folk som hadde drept SS offiseren Reinhardt Heydrich – ble støtten mye mer åpenbar ovenfor tsjekkerne.⁶⁹

Krigens slutt og repatriering

Før tyskerne kapitulerte, begynte krigens slutt allerede i 1944 med tilbaketrekkingen i Finnmark og Troms da Den Røde Hæren rykket fremover. Tyskerne benyttet seg av brent jord taktikk, og innbyggerne i de nordlige fylkene i landet måtte tvangsevakueres. Dette påvirket også de utenlandske arbeiderne, inkludert de tsjekkiske. Disse ble flyttet til Midt- og Vest-Norge sommeren 1944.⁷⁰ Beskjeden om tysk kapitulasjon nådde ofte tsjekkerne gjennom andre arbeidere, og ble tatt godt imot. Kapitulasjonene på de ulike arbeidsplassene skjedde som regel fredelig og uten spesielle reaksjoner fra tyskerne. Noen unntak skjedde, eksempelvis da tyskerne i Nordreisa trakk seg tilbake fra sovjeterne som kom fra øst. De flyktet, og tok samtidig med seg tvangsarbeiderne ned til Sørvest-Norge der de visste at de vestallierte ville administrere etter kapitulasjonen.⁷¹ Utlendinger, både arbeidere og soldater, ble konsentrert i leir på ulike steder i landet. Her levde de midlertidig før de ble til slutt sendt hjemover. 17. Mai-feiringen skjedde gjennom hele landet, og tsjekkerne var aktivt med i denne feiringen – gjerne med det tsjekkosllovakiske flagget.⁷² Ved krigens slutt skulle alle utenlandske personer sendes til hjemlandet sitt, noe de aller fleste ønsket. Siden dette involverte mange millioner mennesker måtte en enorm mengde planlegging til, og det ble forsinkelser. I prioritert orden skulle først konsentrasjonsleirfanger sendes hjem, deretter krigsfanger, før tvangsarbeiderne kunne bli sendt hjem.⁷³ De fleste kom hjem i september 1945, men det var noen som reiste hjem så sent som november 1945.⁷⁴

---

⁶⁸ Hatlehol 2015: 330

⁶⁹ Johansen 2017: 14

⁷⁰ Hingarová & Maršálek 2022: 171

⁷¹ Hingarová & Maršálek 2022: 173

⁷² Hingarová & Maršálek 2022: 177

⁷³ Hingarová & Maršálek 2022: 185

⁷⁴ Noráci 2023

3. Fotografier som historisk kildemateriale

Tekst er enklere kilder å lese til empirisk kunnskap enn bilder og dette har, ifølge svenske historikere og kunsthistorikere Andersson, Berggren og Zander, ført til at bilder har tradisjonelt sett vært mindre verdsatt av historikere som kildemateriale.⁷⁵ Bilder og fotografier kan ikke leses på samme måte som tekst, og krever av sin natur subjektiv tolkning av hva som er avbildet. Innenfor kunsthistorie møter vi på samme problem da bildet blir brukt på en måte som setter den sekundært i kunsthistorikerens arbeidstilnærming: den historiske konteksten blir forklart og redegjort for å kunne benytte seg av bildet, men bildet blir sjeldent brukt for å danne en ny historisk kunnskap i kraft av bildet selv.⁷⁶ I historiefeltet blir bilder og fotografier brukt sekundært for å støtte opp og illustrere en redegjort historisk kontekst, men hvorfor blir ikke fotografiet heller satt i sentrum for dette? Som historikere må vi reflektere over våre tradisjonelle holdninger til kildemateriale, og utvide vårt synsfelt til å se det store potensialet bilder og fotografier kan gi som kilde til fortiden.

Dette underkapittelet er delt i tre deler. Først skal vi se utvalgte teoretikers perspektiv og filosofi på fotografier i forhold til å bruke det som en kilde til kunnskap. Deretter diskuteres det hvorfor fotografier ikke har blitt like verdsatt av historikere som denne oppgaven oppmuntrer til. Til sist presenterer jeg en konkret tilnærming og metode til hvordan fotografier kan benyttes i historiefaget som kilde til kunnskap om fortiden.

3.1 Teoretiske perspektiver og filosofi

Flere didaktikere innenfor historie snakker varmt om bildebruk i klasserommet - da ikke bare begrenset til fotografier. To av disse, Knut Kjeldstadli og Erik Lund står sentralt bak denne oppgavens praktisk-teoretiske perspektiv. Kjeldstadli har skrevet en omfattende innføringsbok i historiefaget, *Fortida er ikke hva den en gang var*, hvor han dekker forskningsmetode, faghistorie og didaktikk.⁷⁷ Bilder som kilde er en del av et større kapittel om ikke-skriftlig kildemateriale, og han presenterer hvordan bildeanalyse kan utføres i og utenfor klasserommet. Det er denne tilnærmingen denne oppgaven tar i bruk, og utdypes nærmere senere i oppgaven. Lund har skrevet boken *Historiedidaktikk* og dedikerer et helt kapittel til "Bilder som kildemateriale".⁷⁸ Her gir han lærere og studenter en verktøykasse for

---

⁷⁵ Andersson, Berggren & Zander 2001: 9

⁷⁶ Liepe 2001: 19

⁷⁷ Kjeldstadli 2019

⁷⁸ Lund 2020

hvordan dette kan benyttes i klasserommet, og redegjør for typer bilder og begreper. Han anerkjenner kunsthistorien, og nevner at det er mye der som kan hentes inn i historiefaget, samtidig som han presiserer at historiefaget har egne mål med bildebruk.⁷⁹ Fotografi kommer som en mindre del av dette kapittelet, og Lund ser heller på helheten bak bildebruk generelt i historieklassen.

Anna Helene Tobiassen er en etnolog som har undersøkt amatør fotografiet og hva det forteller om hverdagsliv og fritidsaktiviteter i artikkelen *Våre fotosamlinger som fritidens speil* og boken *På talefot med fotografiene våre*.⁸⁰ Hun skriver innledningsvis at fotografier kan betraktes på tre måter.⁸¹ Det første er å se på fotografiet som *et selvstendig objekt i seg selv*, hvor man da har fokus på de tekniske eller kunstneriske kvalitetene til bildet. Kvaliteter som eksempelvis en jury ville bedømt i en konkurranse. Den andre måten å betrakte fotografier på er ikke å fokusere på fotografiet som et objekt, men snarere hva som er avbildet. Da ser man på fotografiet som et “kikkehull til fortiden”, og Tobiassen mener det er slik de fleste fotoalbumeiere betrakter fotografiene sine. Den tredje måten å betrakte dette på er å analysere fotografier og fotosamlinger for å se hva de kan fortelle om bakenforliggende menneskelige forhold, og Tobiassen presiserer at vi bruker bildene som en kilde til kontekst. For Tobiassen og denne oppgavens del, så er det kombinasjonen av den andre og tredje måten som blir relevant for å undersøke livene og livsvilkårene til menneskene som er avbildet.⁸² For å undersøke fritiden til mennesker er amatør fotografiet ypperlig egnet til dette formålet. Det er på fritiden at man har tid til å ta bilder og, som Tobiassen påpeker, det er i privatlivet at man føler “vi er oss selv”.⁸³

Thomas J. Schlereth skriver om historiske fotografier i amerikansk historie og hvordan dette blir brukt i historiefaget i *Artifacts and the American Past*.⁸⁴ Deriblant skriver han om hvordan fotografier bør bli anerkjent mer som historiske kilder, i stedet for å bli underordnet skriftlige kilder, slik tradisjonen har vært. Videre diskuteres den største *skattekisten* til historiske fotografier som kan finnes i skoer i de vanlige folk sine loft. Historikeren må ta på seg en arkivisthatt for å kunne sortere ut og bruke disse i sitt eget arbeid. Schlereth presenterer først og fremst statiske fotografier, altså objekter som ikke er i bevegelse, som for

---

⁷⁹ Lund 2020: 152

⁸⁰ Tobiassen 1993; Tobiassen 1995

⁸¹ Tobiassen 1995: 10f

⁸² Tobiassen 1995: 11

⁸³ Tobiassen 1993: 171

⁸⁴ Schlereth 1989

eksempel sammenligninger av en byggate som er forandret på 50 år, fasader på arkitekturstiler, o.l.⁸⁵ Hans filosofi knyttet til alminnelige fotografier danner bakgrunnen for utvalget som blir analysert senere i denne avhandlingen. Dette er amatør fotografier som en kan finne i private fotoalbum eller i skoer på loftet, og illustrerer godt at historisk kunnskap ligger i det alminnelige vi ofte tar for gitt.

Lars M. Andersson, Lars Berggren og Ulf Zander har redigert boken *Mer än tusen ord – bilden och de historiske vetenskaperna*, som omhandler bruk av bilder i historiefagene. Dette er en bok som diskuterer bilder generelt, f.eks. malerier, men prinsippene kan ofte også overføres til fotografier. Deres filosofi er at bildeforskningen er et felt som er “omfattende, dynamisk, mangefasert og fruktbart”, og det er gode grunner til at det burde utvikles mer. Problemet, som redaktørene påpeker, er mangelen på åpenbare manualer i dette arbeidet.⁸⁶ Et kapittel i boken skrevet av kunsthistorikeren Lena Liepe går inn for å fremme bildets egenart. Hennes hovedtese i dette kapittelet ligger nettopp i at det fremste potensialet som ligger i bildet som en kilde til kunnskap ligger nettopp i dets visualitet.⁸⁷ Subjektivitet må derfor benyttes for å både lete etter kunnskap samt ekstrahere det fra et bilde. Da historie er et hermeneutisk fag, så vil dette ikke være uvanlig for historikere - forskjellen blir et bilde fremfor tekst.

Hvorfor blir det generelt ikke mer brukt?

Tradisjonell historieskriving baseres på empiriske skriftlige kilder. Det er lettere å hente direkte empirisk kunnskap fra det skrevne ord enn et bilde, som av sin natur krever en høyere grad av fortolkning. Tekst har en lineær oppbygging ved at det leses ord for ord, setning til setning, i en spesifikk retning. Et bilde kan også leses, men da ikke på samme vis som en tekst. Flere tegn, symboler, konnotasjoner, objekter og andre detaljer spiller inn. Et bilde leses fortere enn en tekst da øyet oppfatter alle disse detaljene lynraskt, samtidig som det vil ofte være detaljer øyet ikke legger merke til umiddelbart før det har blitt studert mer.⁸⁸ Historikernes preferanse for skriftlige kilder ligger i en etablert tradisjon innenfor historiefaget hvor harde, målbare fakta prioriteres, spesielt om det «på et direkte og ukomplisert vis kan belegges det empiriske, skriftlige materialet».⁸⁹ Det finnes selvsagt flere

---

⁸⁵ Schlereth 1989: 15

⁸⁶ Andersson et al. 2001: 11

⁸⁷ Liepe 2001: 19

⁸⁸ Lund 2020: 151f

⁸⁹ Andersson et al. 2001: 9

typer kildemateriale enn de skriftlige (som videre kommer i svært mange former!), men disse blir nedprioritert av historikere. Det er kun ved mangel av de skriftlige kildene at historikerne må «nøye seg med» alternative former for kildemateriale, og at det derfor er en utbredt negativ holdning til disse, ifølge redaktørene av *Mer än tusen ord – bilden och de historiske vetenskaperna*.⁹⁰

Innenfor kunsthistorie, vitenskapsfaget som er relativt nært beslektet historiefaget, står bildet naturligvis i sentrum. Selv der blir ikke bildet brukt som en kilde til historisk kunnskap; snarere blir bildet brukt og analysert til å forklare omverdenen og samtiden gjennom andre kilder, enn at ny historisk kunnskap blir hentet ut fra selve bildet. Et eksempel på dette er Timothy Brooks' verk *Vermeer's Hat*, hvor historikeren utforsker bildene til Johannes Vermeer og bruker disse som illustrasjoner til å forklare og redegjøre for samtidens virkelighet. Et problem som ligger bak den manglende bruken av bilder som hovedkilden til kunnskap er arbeidsmåten til historikere, som muligens av sin natur foretrekker å arbeide innenfor de tradisjonelle rammene. Schlereth, som har brukt ikke-skriftlige kilder til å forske på den amerikanske historien, påpeker utfordringen rundt bruk av fotografier som kildemateriale: «the kind of questions asked by historians have usually not been phrased in ways that photographic data can answer directly».⁹¹ På tross av hans primærfokus på arkitektur og eksteriør, referer han til sosialhistorikere som ser på interiør og hvordan fotografier kan fortelle om husholdslivet og det private.⁹² Da kan man stille spørsmål som hvordan individer organiserer og benytter seg av plassen. Eller så kan man undersøke hvordan utformingen av rom, møbler og annet påvirker relasjonene mellom familiemedlemmer, f.eks. om barna hadde sine egne områder, eller hvor kvinnene skulle oppholde seg. Hvis det er mennesker på bildet, hvilke rom oppholder de seg i?⁹³

Subjektivitet står sentralt når en analyserer og tolker foto. Selv om fotografen påvirker budskapet i verket sitt, vil likevel ulike lesere få ulikt utbytte av fotografiet. Det handler om hvordan bildene blir tolket av leserne. Vi må derfor anerkjenne at bilder blir tolket ut fra de subjektive erfaringene til leserne, og at ingen bilder har kun ett budskap.⁹⁴ Et helhetsinntrykk, på tross av dets subjektivitet, er derfor ønskelig. Dette samsvarer med Liepes ønske om å

---

⁹⁰ Andersson et al. 2001: 9

⁹¹ Schlereth 1989: 15

⁹² Schlereth 1989: 39f

⁹³ Schlereth 1989: 40

⁹⁴ Brothers 1997: 28

fremme snarere enn å fortrenge bildenes visualitet, som er nøkkelen til deres egenverdi som historisk kildemateriale.⁹⁵ Hvis vi som historikere undertrykker denne subjektiviteten i bilder i et idealistisk mål om objektiv sannhet, så er det et naivt syn på fotografier, ifølge Knut Kjeldstadli. Fotografier er tross alt ikke objektive avbildinger av virkeligheten: de er «utvalgte utsnitt av virkeligheten, sett gjennom et temperament, dandert for visse formål».⁹⁶

Det er ikke usannsynlig at trenden om bruken av fotografi som metode for historisk kildemateriale er på vei til å endres. Selv om interessen for bilder og fotografier som forskningsmateriale har vært laber tidligere, så kan dette snu. Dette kan vi eksempelvis se har skjedd med arbeidet rundt monumenter og minnesmerker hvor interesse knyttet til monumenter om østblokkland etter Berlinmurens fall, minnesmerker til verdenskrigene og til Holocaust har skapt et nytt og betydelig forskningsområde innenfor historiefaget.⁹⁷

3.2 Hvordan kan det brukes?

Å bruke fotografiet som en kilde til kunnskap handler om, kanskje svært åpenbart, å bruke øynene. Det handler ikke bare om å se, men også hvordan man ser, og hva man registrerer. Tobiassen eksemplifiserer dette med to venninner som går gjennom en «Sørlandsby». Den ene er opptatt av kunsthistorie og byggeskikk, mens den andre har sine interessefelt ved blomster. Hva de to venninnene opplever i sin gåtur er da helt forskjellig hvis man hører de fortelle om det i etterkant.⁹⁸ Når man studerer fotografier må man derfor se, og se igjen. Det er flere metoder for dette, f.eks. kan man lage et mentalt rutenett på bildet og se på det felt for felt. Eller så kan man se på de ulike elementene og følge en slags sjekkliste, f.eks. klesstil, kjønn, bygninger, fremkomstmidler, etc.

For å kunne bruke fotografier som en historisk kilde må man først se på denne *levningen* med kildekritiske øyne. Det er en rekke fremgangsmåter som er fellesnevner blant flere forfattere. Denne oppgaven bruker en fremgangsmåte for bildeanalyse presentert av Knut Kjeldstadli, men som for såvidt ikke er unik og banebrytende.⁹⁹ Det foregår over fire steg: **opphavsbeskrivelse, teknisk analyse, formal beskrivelse og motiv/emneanalyse**. Det finnes i tillegg et femte steg i Kjeldstadlis fremgangsmåte som går på å finne *meningen* bak

---

⁹⁵ Liepe 2001: 33

⁹⁶ Kjeldstadli 2019: 207

⁹⁷ Andersson et al. 2001: 10f

⁹⁸ Tobiassen 1995: 50

⁹⁹ Kjeldstadli 2019: 201

bildet, men dette er mindre relevant til denne oppgavens formål. Det vil likevel komme tidvis inn som eksempler på bruk.

Opphavsbeskrivelse er å svare på spørsmål som går på opphavet av fotografiet. Hvem har tatt bildet? Desto mer vi vet om personen som tar bildet, desto bedre kan vi senere tolke hensikten bak bildet. Her kan det hende at vi ikke vet hvem fotografen er, som privatperson, men kanskje vi klarer å plassere fotografen i en større sammenheng. En journalist på 1880-tallet. En fransk soldat fra første verdenskrig. Det kan videre også være viktig å se hvor bildet har vært. Har det vært på loftet i en skoeske de siste 40 årene? Ble det funnet i et arkiv? Hvor i så fall var bildet før det ble plassert der? Hvem har hatt tilgang til det? I tillegg til *hvem er når* et viktig spørreord. Klarer vi å fastsette den nøyaktige tiden bildet ble tatt? Ukedag og tidspunkt på dagen kan være svært viktig å vite. Et eksempel Kjeldstadli bruker her er Christiania Spigerverk som i 1902 fikk en fotograf til å avbilde spikerklipperiet. Tidspunktet bildet tatt var søndag morgen, og det er en helt annen kontekst enn hvis det var midt i arbeidsuka. Da hadde det ikke vært mulig å se interiøret siden det ville vært helt dekket av røyk fra maskinene.¹⁰⁰

Teknisk analyse innebærer å redegjøre for det rent praktiske bak middelet som avbilder, samt tittel og annen metatekst. I bilder generelt går dette på hvilken framstillingsmåte som er brukt, men fotografiet er en spesifikk form for fremstilling. Vi kan likevel gå videre inn på dette med framstilling da det er en betydelig forskjell på eksponeringstiden til et moderne digitalt kamera kontra de første daguerrotypibildene som tok opp til flere minutter for optimal avbildning. Resultatet av dette er at fortidens mennesker opptrer tilsynelatende mer stive enn nåtiden, noe som kan være misvisende. Teknisk innsikt vil også være nyttig for å være kritisk til tanken om retusjering av bilder. Dette er i vår reklamefylte verden svært vanlig, og mange tar dette for gitt, men få tenker over at å retusjere bilder har vært mulig å gjøre siden fotografiet ble oppfunnet. Videre er det også i den tekniske analysen av man dokumenterer tittelen, eventuelle påskrifter, form og mål.

Formal beskrivelse er å redegjøre de visuelle detaljene på bildet, hvor vi ser på formen, oppbygningen og stilen. Hva (eller hvem) er motivet? Hvordan er motivet plassert: sentralt eller sidestilt? Her benyttes vokabular som ofte er utenfor historikerens komfortsone, men det kan likevel være verdt å lese seg opp på for å få en dypere forståelse og innsikt i denne «kunstneriske» verdenen. I tillegg til en redegjørelse av selve hovedmotivet, hva annet er

---

¹⁰⁰ Kjeldstadli 2019: 203

avbildet? Her er detaljene viktige. For hver gang man studerer et bilde, vil flere detaljer gjøre seg synlige. Detaljene er det som vil gi ledetråder til den historiske kunnskapen.

Motiv/emneanalyse går på å forstå motivet av hva som blir avbildet. Her begynner vi å gå vekk fra den objektive redegjørelsen til et område hvor fortolking og subjektivitet skjer. Ved å se *noe* forbi de objektive detaljene av hva som eksisterer på bildet, forsøker vi å danne en kontekst på hva som *skjer* på bildet. Dette krever innsikt i samtidens kultur og de spesifikke normene og konvensjonene som er aktuelle; motiver for handlinger endres over både geografiske avstander og tid, da personer i ulike historiske og kulturelle kontekster har ulike perspektiver på verden.

Etter disse fire stegene har vi redegjort for den objektive virkeligheten som er avbildet, samt gjort en grov antagelse av hva som skjer på bildet. Vi har ikke sett på eller etter en dypere mening, det har kun vært å lese av overflaten på bildet. For denne oppgavens formål er dette tilstrekkelig for å nå målene som er satt. Likevel er det mulig å gå enda lenger, og det er å lete etter *meningen* i bildet, som er Kjeldstadlis femte steg. Dette har en nytteverdi i flere sammenhenger, men kanskje spesielt viktig gjelder dette for fotografier som en ser i offentligheten. For personlige fotografier som denne oppgaven fokuserer på, blir dette steget generelt forbigått.

3.3 Viktigheten av kontekst

Informasjon finnes aldri i et vakuum - alt er relativt. Det samme må vi også se på når vi opptrer som historikere og undersøker folk og hendelser i fortiden, for alt som har skjedd må sees i lys av sin egen samtid - ikke bare dets normer og verdier, men også spesifikke situasjoner påvirker fortidens avgjørelser. Samtidig fører ikke én type situasjon til én type utfall. Dette er en fallgrube innenfor årsak-konsekvens tankegang som historikere og elever må lære seg å unngå.¹⁰¹ Wineburg skriver om et læringspsykologisk forsøk gjort i historieklasserommet, mer spesifikt rundt læringsteorien av Piaget.¹⁰² Uten at det skal være nødvendig å gå inn på piagetisme, så ønsket forskerne å fjerne variabler hos elevene, og dette løste de ved å finne opp tre imaginære land. I hvert av disse landene supplerte forskerne elevene med parallelle historiske hendelser i to av landene og ba elevene vurdere hva som skulle skje i det tredje landet. Wineburg kommenterer hvor merkelig det er å

---

¹⁰¹ Seixas & Morton 2013: 102

¹⁰² Wineburg 2001: 63ff

dekontekstualisere i et fag hvor kontekst er så viktig, og videre at resultatene til elevene minner om den hypotetisk-deduktive metoden man finner i naturvitenskapen.¹⁰³ Videre sier han at argumentene som framkom var mer overtalende for psykologer enn det var for historikere.¹⁰⁴

Dette er en lærdom som er viktig å ta med videre, også i denne oppgaven. En svakhet som vises i oppgaven her er mangelen på den nødvendige konteksten. Tobiassen skriver at fotografier besitter flere lag av informasjon som er tilgjengelig. Det vi kan lese av bildet og forstå uten supplerende opplysninger, kaller hun det “ytterste laget” av bildet. Skal vi komme dypere, trenger vi flere opplysninger, og da aller helst fra en person som kan fortelle om fotografiets opphavssituasjon og gi oss kontekst.¹⁰⁵ Vi besitter den overrekkende konteksten over de tsjekkiske tvangsarbeiderne i Norge, men dagbøkene og deres mikrohistoriske gjenfortellinger er låst bak den språklige døren. Så lenge den historiske konteksten til personene vi ser på bildene forblir uskrevet, vil det alltid være begrensninger på hvor mye vi kan hente ut fra bildene, og hvor mange “lag” vi kommer under fotografiet.

---

¹⁰³ Wineburg 2001: 66

¹⁰⁴ Wineburg 2001: 67

¹⁰⁵ Tobiassen 1995: 55

4. Tsjekkiske tvangsarbeideres fritid i fotografier

Da tsjekkerne forlot Norge i 1945 tok de med seg sine kameraer og fotografier i hopetall. At de først kunne ta med seg kameraene sine hjemmefra til Norge på sine tvangsutplasseringer vitner om en viss mengde frihet som allerede der skiller de fra krigsfanger. Det var flere som tok med seg kameraer hjemmefra, og disse personene hjalp resten med å holde motivasjonen oppe på lik linje med de som tok med seg instrumenter.¹⁰⁶ Det finnes flere tusen fotografier som levninger fra de tsjekkiske tvangsarbeiderne som forblir uanalysert og bortgjemt på ulike loft og i fotoalbum. Nøyaktig hvor mange fotografier som finnes og fotografer som tok dem er uvisst.

Denne oppgaven har fotografier fra to tsjekkiske fotografer: Miroslav Marek som var utplassert i Trondheim og J.Ševčík; en av to mulige som var utplassert i Narvik. Førstnevntes samling består av 180 enkeltfotografier, samt to album med 106 fotografier til sammen. Det er flest fotografier av poserende mennesker, så landskap og bygninger, deretter ikke-poserende mennesker. Bildene er tatt hovedsakelig i Trondheimsområdet, og øvrig i Norge. Det er en betydelig andel av duplikater og utydelige bilder i denne samlingen. Den andre samlingen består av et fotoalbum med 239 fotografier, hvor de aller fleste er av landskap, bygninger og fartøy. Omtrent 60 er av poserende mennesker, og 20 av mennesker som ikke poserer. Det er stor variasjon hvor bildene er tatt, men de fleste er sannsynligvis fra Nord-Norge og reisen til og fra dit. Kriteriene som har ført til utvalget er basert på først og fremst innholdet i fotografiene, som bevis på tsjekkernes fritid, men også det formale og tekniske, for å vise fotografiets potensial på et mer generelt plan.

I tillegg til det faktum at de hadde med seg fotoapparat som et bevis på frihet, så er billedmotivene like viktige til å vise grader av frihet. Likeså hva som *ikke* er avbildet. I begge tsjekkernes samlinger er så å si samtlige av bildene tatt på tvangsarbeidernes fritid. Vi ser ikke fotografier av arbeidsplassen da dette av tyskernes sikkerhetshensyn ikke var tillatt, noe de manglende bildene beviser. Det vi ser bilder av er de andre tvangsarbeiderne, av brakkene de bodde i og hva de gjorde på fritiden. Tsjekkerne hadde som nevnt i kapittel 2 fritt leide i Norge, med unntak av langs grenseområdet, og dette ble utnyttet når de i noen tilfeller kunne reise på ferie. Dette gjør, i alle fall denne fotosamlingen, ypperlig egnet til å analysere

---

¹⁰⁶ Hingarová & Maršálek 2022: 137

aspekter av tsjekkernes fritid og grader av frihet. Kun et mindre utvalg av samlingen er presentert.

Tobiassen skriver at mange filosofer og forskere har vært opptatt av fotografiet. Hvordan det fanger øyeblikket og forvandler dem til glade minner. Hun presiserer at fotoalbum danner “fragmentariske resymeer av livshistorier”, og beskriver derfor fullt ikke realiteten i motivenes liv. Fotografiet er derfor heller representasjoner av et ønske om det gode liv.¹⁰⁷ For tsjekkerne som tok og ble tatt bilder av er nok dette svært gjeldende. De ønsker først og fremst å ta med seg de gode minnene hjem, og fritidsbildene reflekterer det da man ofte kan få et inntrykk av øyeblikksbilder fra en ferie.¹⁰⁸

Dette kapittelet begynner med opphavsanalysen og den tekniske analysen av fotografiene, slik metoden er beskrevet i kapittel 3. Dette vil gjelde for samtlige fotografier, derfor samles denne informasjonen her. Videre utøves formal- og motiv/emneanalyse på hvert enkelt fotografi eller fotomontasje i kapittelet. Disse fotografiene er sortert i tre underkapitler som tar for seg livet i brakkene, livet utenfor brakkene, og livet på vei til og fra Norge. De to første underkapitlene ser på fritiden til tsjekkerne etter arbeidstiden, og hvordan de benytter seg av den gjennom sosialisering og utflukter. Underkapittelet om reisen til og fra Norge viser fritiden i den grad at de enten ikke har begynt å tvangsarbeide enda, eller aldri kommer til å tvangsarbeide igjen.

4.1 Opphavsanalyse og teknisk analyse av fotografiene

Samtlige av fotografiene brukt i denne oppgaven er tatt fra to samlinger. I forbindelse med forskningsprosjektet Czech-Norwegian Memorabilia reiste jeg til Praha høsten 2022 med mine to veiledere for å møte våre forskningspartnere der, Vendula Hingarová og Zdenko Maršálek. Førstnevnte har sin spesifikke interesse i tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge og har gjennom flere år vært et knutepunkt for etterkommere av tvangsarbeidere samt nukleusen i forskningen for tvangsarbeiderne. Hun var derfor i besittelse av flere fotosamlinger tatt av enkelte tvangsarbeidere. Jeg digitaliserte de tilgjengelige samlingene under besøket i Praha. Hingarová har vært i besittelse av mange flere fotosamlinger, men disse har blitt levert tilbake til familier etter de ble brukt i hennes og Maršáleks publikasjoner. Tilgjengelig for

---

¹⁰⁷ Tobiassen 1993: 171

¹⁰⁸ Hingarová & Maršálek 2022: 137

min egen oppgave var derfor kun fotosamlingene gitt av etterkommerne til Marek og Ševčík. Bildene bærer dessverre et preg av hastearbeid da det var begrenset tid til å digitalisere alle.

Ved opphavsbeskrivelsen vet jeg at bildene har tilhørt samlingene til to tsjekkere. Den første samlingen tilhørte Miroslav Marek. Denne samlingen består av et fotoalbum og en betydelig større andel løse fotografier som var sortert i mindre konvolutter med inskripsjoner som bl.a. “Lager Strinda” (x2), “Trondheim”, “17.5.1945”, og “Repatriace” (repatriering). I tillegg var det konvolutter med fotografier hvor det var usikkert om det ble tatt i Norge, så disse ble automatisk utelukket for analyse. Da jeg benyttet meg av Noráci's persondatabase fant jeg raskt ut at Marek var ansatt ved Sager & Woerner, og bodde på Strinda.¹⁰⁹ Bildene ble tatt under tvangsoppholdet, altså i okkupasjonstiden, og personsdatabasen sa at Marek ankom Norge 7. november 1942, men mer spesifikt enn dette er vanskelig å si. Den andre fotosamlingen, kun et fotoalbum, ble digitalisert med et notis av “J.Ševčík”. Da jeg søkte opp dette på Noráci'siden kom det to mulige kandidater opp: Jan Ševčík¹¹⁰ og Jaroslav Ševčík.¹¹¹ Noráci'siden spesifiserer ikke når hver av dem ankom Norge, men sannsynligvis skjedde det i slutten av 1942/1943. Begge var utplassert i Narvik, og Jaroslav var i tillegg innom Tromsø. De arbeidet i ulike firmaer, dog begge drev med konstruksjonsvirksomhet. Jan var i byggefirmaet Philipp Holzmann, med hovedkvarter i Frankfurt am Main, mens Jaroslav var i byggefirmaet Ohlendorff'sche Baugesellschaft med hovedkvarter i Hamburg. Disse firmaene har ikke blitt utforsket ytterligere da det er tsjekkernes fritid som interesserer denne oppgaven. Bildene er tatt på fritiden til tvangsarbeiderne, men det er uvisst hvorvidt disse var på en ukedag eller en av frisdøndagene. Hvem, når og hvor er da mer eller mindre avklart for oppgaven, selv om det fortsatt er betydelige hull i kunnskapen. Fotosamlingen har blitt bevart i familieeie siden tsjekkernes hjemkomst i 1945, og har blitt oppbevart der frem til samlingene havnet midlertidig hos Hingarová og jeg digitaliserte dem.

Teknisk analyse viste at det åpenbart er fotografier (framfor andre fremstillingsformer). Selve fotografiene har jeg digitalisert og kan derfor verifisere deres autenticitet. Retusjering er selvsagt en mulighet, men dette er svært usannsynlig da dette er fra en privat samling og har ingen politiske baktanker utenom å bevare et minne. Enkelte fotografier har tekst bak, men disse er av betydelig mindretall. I underkapittelene videre vil dette presiseres hvis så er tilfelle. Størrelsen er vanskelig å fastslå - dessverre var jeg ikke bevisst på viktigheten av dette da jeg

---

¹⁰⁹ Noráci 2023

¹¹⁰ Noráci 2023

¹¹¹ Noráci 2023

digitaliserte fotografiet, og det er nå tilbake i eierskapet til Marek og Ševčíks etterkommere. Hvilket kamera som var benyttet er også uvisst. Spekulasjon kan få oss inn på et Leica II eller Leica III da disse var tyskproduserte og populært utbredt før krigen brøt ut, og da sannsynligvis mer tilgjengelige enn amerikanske Kodak, men det var også andre billige tyskproduserte kameraer i omløp på 1930-tallet som Voigtländer og Zeiss.¹¹² I tillegg fantes det tsjekkosllovakisk produserte kameraer, men disse var i mindretall. Merket FEX ble tatt i patent i 1938 og ble forbedret utover 1940 årene.¹¹³ Dette, som med all annen uvisst kunnskap kan tenkes å finnes i dagbøkene til de enkelte tvangsarbeiderne.

Opphavsbeskrivelsen og den tekniske analysen vil gjelde for samtlige fotografier i denne oppgaven. I underkapittelet *Tsjekkere utenfor brakka* har fotografier fra samlingen til J.Ševčík blitt brukt, ellers er alle bildene fra Miroslav Mareks samling.

---

¹¹² Living Image Vintage Cameras 2023

¹¹³ Fotofex 2008

4.2 Tsjekkere i brakka

Poseringsfotografi

Bilde 2. Poserende tsjekker med gitar

Den formale beskrivelsen viser en ukjent tsjekkisk tvangsarbeider sentrert på bildet, og er tydelig hovedmotivet. Han ligger utstrakt i en køyeseng, oppstilt lent på hans albue for å posere for kameraet. På seg har han tilsynelatende formelle klær, muligens en uniform, samt høye støvler med buksene stappet ned. Han holder en gitar på en måte som viser den frem for kameraet. I sin sengealkove har han over putene en hylle til personlige gjenstander, og på vegg langs senga henger det flere (25-30) bilder og fotografier - tilsynelatende av flere kvinner.

Med det er den objektive beskrivelsen over. Nå skal vi se nærmere på motivet på bildet, og samtidig se hva vi kan hente av historisk interesse for oss. Motivert er, som sagt, en tsjekker med en gitar som ligger i sin dekorerte køyeseng på brakka. Hvis vi ser på hvordan behandlingen var av andre tvangsarbeidere fra øst i Europa, såkalte Ostarbeiter, så kan vi få et inntrykk av hvor godt tsjekkerne hadde det *relativt* sett. Det er en lang distanse mellom slavearbeidet som krigsfangene måtte utføre til levekårene for tsjekkerne og de andre vestlige

tvangsarbeiderne, for eksempel tilgang til musikk og personlige gjenstander, eller en seng fin nok til å kunne ha bilder og annen pynt ved den. Det vi ikke ser på bildet, vet vi rett og slett ikke om var der. Men det er ikke utenkelig at i de ulike arbeiderens private skap eller kister var det gjenstander som andre arbeidere lenger øst ikke har tilgang til. Smilet til tsjekkeren kan kanskje speile et opphold som utvilsomt var hardt og ufrivillig, men hadde også lyspunkter og øyeblikk som huskes med et smil. For tsjekkerne var musikere, så vel som fotografer, medvirkende til å hjelpe sine kamerater gjennom lange, harde perioder.¹¹⁴ Med gitaren kan vi forestille oss at denne personen, og andre som muligens også hadde instrumenter med seg, var et samlingspunkt for de øvrige tvangsarbeiderne på Strinda arbeidsleir. I fotosamlingen er det ikke mange enkeltpersoner som er avbildet - de fleste står i par eller grupper. Unntak er blant annet denne personen og en annen med trekkspill. Det viser at musikerne var høyt verdsatt blant arbeiderne som fikk sin hyllest med sin posering foran kameraet.

Tsjekkeren på bildet er tydelig posert foran kameraet. Et ferdig fotografi er et produkt av mange faser, som inkluderer trykking av avløseren og fremkalling av fotografier. Men den første fasen, fram til utløseren trykkes av fotografen, så er det flere ting som skjer.¹¹⁵ Fotografen foretok en avgjørelse om både hvem og hva som skulle være med i bildet, og hvordan oppstillingen skulle være. Fotografen hadde muligens en forestilling om hvordan bildet skulle ende opp, og oppstillingen reflekterer dette. Fotografen samhandler med motivet også for å oppnå denne forestillingen. Siden tsjekkeren på bildet smilte, kanskje fotografen fortalte en vits eller kommanderte et smil. Motivets, på sin side, påvirker også denne prosessen. Tsjekkeren på bildet har en idé om hvordan han vil fremstilles på bildet, og inntar en stilling som tilsvarer dette. Alt dette for å poengtere hvordan fotografier *ikke* er direkte utsnitt fra virkeligheten, men et produkt som skal reflektere ønsker fra både fotografer og de fotograferte.

---

¹¹⁴ Hingarová & Maršálek 2022: 137

¹¹⁵ Tobiassen 1995: 61

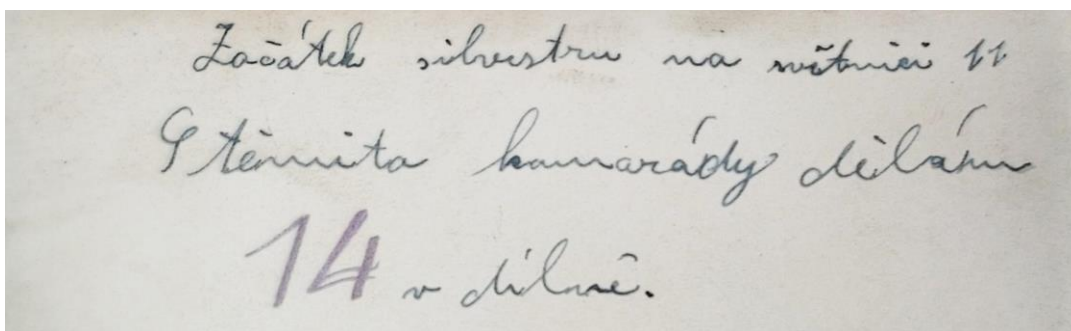

Fotografier med påskrift

Bilde 3. Poserende venner på høytidsfeiring

Det neste bildet er tatt fra en julefeiring, noe vi ser på dekorasjonen i bakgrunnen, en av de ytterst få fridagene tsjekkerne fikk fra tyskerne. Vi vet at Marek ankom Norge november '42, så denne feiringen ble gjort enten dette året, 1943 eller 1944. På bildet er to norske jenter avbildet, noe som sannsynligvis utelukker det første året da det på det beste hadde vært en måned tid å bli kjent med hverandre på. Det er unødvendig å gjenta mye av de tekniske kildeanalysene, som i avsnittet over, med ett viktig unntak. Det gjelder eventuelle påskrifter av fotografiet. Bak fotografiet er en påskrift, tre linjer med tsjekkisk tekst som sier: "Begynnelsen til nyttårsaften i rommet 11. Med disse kameratene jobber jeg 14 [antakeligvis arbeidstimer] på verkstedet."

Bilde 4. Påskrift bak et fotografi

Den formale beskrivelsen er ti mennesker samlet rundt et bord, tydelig oppstilt for et bilde. To av disse er kvinner. På bordet står det to flasker med drikke, og en holdt opp av personen i enden av bordet. Formen er lik vinflasker, men den faktiske drikken er uvisst. Bordet er ellers oppdekket med duk og drikkeglass. I rommet er det pyntet til jul med bl.a. granbar som henger på veggen, og en plakat som det står “Veselé Vánoce” - God Jul på tsjekkisk. Det står også 11 på plakaten, antakeligvis en referanse til romnummeret basert på påskriften. Resten av plakaten er dekket til av et lite juletre. Fotografiet er tatt fra døråpningen til rommet.

Julefeiringen var, som nevnt, en av de svært få fridagene tsjekkerne fikk fra arbeidet som ikke var en søndag.¹¹⁶ Om nyttårsaften også var tilfellet er uvisst. Antakeligvis kan dette bekreftes eller avkreftes ved å lese dagbøker, men disse er ikke tilgjengelige på norsk.

Motivet viser en gruppe mennesker stilt opp foran kameraet, smilende og i god stemning. At de fleste på bildet var tvangsarbeidere vises ikke i dette øyeblikket av fortiden, da deres fokus heller var på å tilbringe kvelden med venner og kjente. De som ikke er tvangsarbeidere her er de to jentene, høyst sannsynlig to lokale norske jenter. At de valgte å feire nyttårsaften sin med disse utenlandske mennene forteller at tsjekkerne har tidligere gitt et svært godt inntrykk. Det norske samfunnet var preget av sosial press til å eksempelvis ikke mingle med tyskerne, så bildet viser også at jentene “fikk lov” å være der uten å forvente represalier fra sine egne familier.¹¹⁷ Det ser også ut til at selve tilstelningen ikke var så verst. På tross av at det var okkupasjon og folk levde på matrasjoner så var det iallfall drikke til gjestene, og muligens kom det også mat på bordet senere, da det så svakt kan skimtes bestikk. Vi vet at dette øyeblikket er avbildet på nyttårsaften basert på påskriften bak fotografiet, og det viser at det fort kan bli gjort feilaktige antakelser om fotografier. Det er videre mer kontekst som mangler her og som er utilgjengelig for meg, da dette kan finnes i tsjekkiske dagbøker. En slik undersøkelse kan berike fotografiet og dets innhold videre.

---

¹¹⁶ Med mindre det var i 1944, hvor 24. desember var på en søndag

¹¹⁷ Papendorf 2015: 15

Fotomontasje

Bilde 5. Fotomontasje av brakkene

Det neste vi skal undersøke er en montasje av bilder, framfor å se på ett enkelt fotografi. Hensikten med dette er å poengtere nytteverdien av å sammenligne situasjoner og bli påminnet om at fotografier aldri eksisterer i et vakuum.

På de tre første bildene er det påskrifter bak fotografiet, henholdsvis “4”, “1” og “6”. I den formale beskrivelsen kan vi skille mellom de fire første fotografiene, den femte, den sjette og sist den syvende. Beskrivelsene skjer deretter. De fire første viser, som i underkapittelet over, feiring i juletiden. Her er tsjekkere og venner samlet, henholdsvis ti, ni, ni, og åtte stykk i hvert sitt rom. Nr. fire har to kvinner med i bildet, og selv om det er noe uklart så virker det som om det er en kvinne i sentrum på bilde nr. tre også. Enkel julepynt som grankvister og juletrær dekorerer rommene, men det er likevel tydelig at dette er rom de bor i. På tre av bildene kan vi se deler av køyesenger som er plassert inntil veggen, med bord og benk sentrert i rommet. Ett av disse har ikke en køyeseng, og mangelen på dette skaper spørsmål. Kanskje det ble plassert inntil den andre køyesengen bak fotografen? Videre, to vinduer på hver ende i rommet. Inntil veggen og køyesengene er det et klesskap med kofferter plassert oppå. I tillegg ser man klær som er hengt opp her og der. På det femte bildet sitter en person foran en køyeseng, klær som henger på den. Han sitter på en stol ved siden av en veggbenk og poserer med en åpen bok. Bilde nr. seks viser ett av soverommene, vinklet mot døra (til venstre). Sentrert på bildet er to tsjekkere oppstilt, mens de holder to gjenstander som jeg ikke klarer å identifisere. Rommet er derimot mer tydelig, og vi kan se køyesenga, bordet og sittebenken, samt oppbevaringsskap bak de to mennene. Personlige gjenstander ligger delvis skjult i bakgrunnen, blant annet en flaske med det som kan være alkohol, iallfall lik det som ble servert på nyttårsaften i de andre bildene. Det siste bildet viser en brakke bak et gjerde i forgrunnen. Brakken er tydelig stor, med ti vinduer på en side. Inngangsdøren, med to vinduer på hver side, er vendt mot kameraet.

Fellestrekket mellom disse syv bildene er at vi kan få innsyn i hvordan de tsjekkiske tvangsarbeidernes levekår var i leiren. Her kan vi stille de spørsmålene som Schlereth mente fotografier kan svare på.¹¹⁸ Hvordan levde de, hvordan var interiøret, hva betyr det for relasjonene? Ved å lese av bildene kan vi se at tsjekkerne bodde på tilsynelatende firemannsrom (obs!) hvor de oppholdt seg på fritiden. En køyeseng på hver sin side av rommet, med sittebenk i midten. Vinduer langs ene veggen og skap langs den andre på hver side av døra. I rommene ser vi to vinduer, og på bildet av brakka er det ti vinduer på en side.

---

¹¹⁸ Schlereth 1989: 15

En rimelig antakelse er da at det er fem rom på hver side av brakka. Alt dette er svært besynderlig da denne leiren omtales i både *Poslani na Sever* og *De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim*. Her skrives det at denne leiren på Strinda hadde kapasitet til 4000 personer. Leiren bestod av 12 mindre enheter, hvorav hver enhet bestod av et kjøkken med spisestue og fire brakker.¹¹⁹ Tsjekkerne var samlet i leir III, X og XI, mens leir VIII var gjennomgangsléir for dem som skulle videre nord.¹²⁰ Dette betyr at det var 48 brakker hvor arbeidere sov. Fordeler man 4000 personer på alle brakkene blir det litt over 83 personer per brakke. Antar vi at det er 10 rom per brakke betyr det litt over 8 personer per rom. Dette strider noe imot hva vi ser på bildet, men samtidig gir fotografiene kun perspektiv i en spesifikk vinkel. Muligens er det køyesenger der jeg beskrev skapene. Dette er et hint til at fotografisk kildemateriale kan villedes ved uforsiktighet - likeså med annen type kildemateriale. Uansett er det trangboddhet som var realiteten deres. Denne trangboddheten gjør noe med relasjonene til kameratene man bor med, og familiære bånd knyttes nesten uavhengig om man vil eller ikke. Disse tsjekkerne var med andre ord svært nære hverandre, både i rom og relasjonelt. På neste side ser vi to flyfoto, side om side, samt plantegninger. Flyfotoene fra henholdsvis 2022 og 1947 viser Strindaområdet i Trondheim (på sin tid som en egen kommune) hvor restene av brakkene er i ferd med å rives.¹²¹ Plantegningene viser selve Strindaleiren, og er rotert mot nord.¹²²

Frihet er også tematisk til stede på bildene som diskutert over. Friheten til å sosialisere med lokale innbyggere skal ikke undervurderes, da det førte til både aksept og tilhørighet - følelser som utenlandske tvangsarbeidere sannsynligvis satte stor pris på. At sosialiseringen gikk begge veier, som vi ser med de norske kvinnene på nyttårsfeiringen, forteller også at følelsen av aksept var genuin. Nordmenn som folk setter høye sosiale krav til oppførsel, og det kan tyde på at tsjekkerne nådde opp til forventningene her.

---

¹¹⁹ Hingarová & Maršálek 2022: 115; Frøland et al. 2021: 156

¹²⁰ Frøland et al. 2021: 158

¹²¹ Norge i bilder 2023

¹²² Rustkammeret Trondheim, Dora, Dokumentarkiv, Dokumenter av historisk interesse, boks 262, mappe 188.

Flyfoto fra 2022 og 1947 sentrert på Bromstadveien i Trondheim. For lokalkjente er plantasjen til venstre, og krysset til nord er Strindheimskrysset med Nidar.

Plantegningene til Strinda arbeidsleir. Bromstadveien til venstre.

4.3 Tsjekkerer utenfor brakka

På reise i landet

Bilde 6. Poserende tsjekker på et monument

Dette bildet, fra Ševčíks samling stasjonert i Narvik, viser en tsjekker som sitter på en støtte eller monument med en metallglobe festet på. Bakgrunnen er noe utydelig, men det ser ut som en vei som går gjennom et fjellet landskap, og at dette monumentet er plassert til side for veien. Det er noe snø i landskapet, men det er sporadisk. Tsjekkeren er kledd i hverdagslige klær, og poserer tydelig for et bilde. Monumentet over er mest sannsynlig Polarsirkelstøtta som er plassert på Saltfjellet. Fra vinkelen som er tatt kan man ikke se inskripsjonen, men hvis vi ser på et bilde fra i dag ser vi at det er to årstall: 1937, året som støtta ble reist, og

1940. Sistnevnte ble innskribert av tyskerne, og det bortskrapte feltet mellom tallene var trolig et hakekors.¹²³

Da fotografiet ble tatt, så virker det som om det var et bevisst valg av vinkel under poseringen. Det viktige var å markere at man hadde nådd polarsirkelen og dets monument, men like viktig muligens var å ikke inkludere symbolet til nazistene, deres arbeidsgiver. Hadde tsjekkerne hatt positive holdninger til regimet, da ville det ikke vært et problem å inkludere dette i deres posering under reiseferden deres. At hakekorset heller blir skjult på denne måten kan en også tolke det som at de vender ryggen til regimet, noe som viser misnøyen med deres livssituasjon. Skulle vi gått nøyere inn på akkurat dette tolkningspunktet, kunne vi benyttet oss av Kjeldstadlis femte punkt om å finne *meningen* bak bildet.

Reisen til polarsirkelen i fotografiet viser at tsjekkerne var ivrige i å utforske landet i nord, og på tross av at de var plassert der i tvang forsøkte de å gjøre det beste ut av situasjonen. Hvis tsjekkerne hadde muligheten, det vil si nok fritid fra arbeid, gir fotosamlingen et inntrykk av at de reiste rundt i naturen og vekk fra byene de var utplassert i. At fotoapparatet var med på disse reisene var nesten en selvfølge, noe vi fortsatt merker i dag. En eldre reklametekst forteller at “En ferie uten et Kodakapparat blir en ferie uten minner”.¹²⁴ Antall fotografier fra reiser ut av byen og i naturen fra fotosamlingene reflekterer også dette, og tsjekkerne gir inntrykk i fotografiene at de var ivrige turister. Mengden med snø tyder på at det ikke er vinterstid, men samtidig ikke midtsommer. Muligens en tid på våren da snøen ser ut til å være i en smeltende fase. Man skal ikke undervurdere avstandene heller. Saltfjellet er ikke en ubetydelig distanse unna Narvik (over 30 mil), og reisemulighetene nå er ikke som da - spesielt under en okkupasjon.

Bilde 7. Polarsirkelstøtten på Saltfjellet

¹²³ Lokalhistoriewiki 2023

¹²⁴ Tobiassen 1995: 41

På tur med norske jenter

Bilde 8. Poserende tsjekkiske menn og norske kvinner

Dette bildet viser en gruppe mennesker, tre menn og to damer, som står poserende foran kameraet. Mennene holder på og rundt kvinnene i poseringen. De er kledd i fine sivilklær, men det er uvisst om dette er hverdagsklær eller noe bedre. I bakgrunnen er en glissen skog dekket av snø, og sentrert bak gruppen som poserer er et advarselsskilt med dødninghode og tysk advarsel - "Vorsicht" (forsiktig). Det står noe under dette også, men det er dessverre for utydelig for meg å lese.

Tsjekkerne gir inntrykk av å være omgjengelige mennesker i fotografiene, og flere viser dem i kontakt med lokalbefolkningen - særlig jentene. Tidligere i oppgaven har vi sett norske jenter bli invitert til nyttårsfeiring, og her kan vi se dem ellers i fritiden også. Om det er mennene som har tatt med damene på tur, eller omvendt, er uvisst. Uansett så dro denne vennegjengen sammen og hadde en fornøylig tid nær områder som hadde en viss form for fare ved seg. På tross av den vennskapelige tonen som bildet viser, kan det også tolkes en flørtende undertone, og for tsjekkerne var det ikke usannsynlig at de fant de norske jentene attraktive. Tsjekkerne hadde fritt leide til å reise overalt som andre - med unntak av langs grensen - og dette bildet kan vise at de utnytter det så langt det er mulig. Det viser også bevisstheten av en unormal situasjon som krig og okkupasjon, og poserer som turister foran et skilt som symboliserer fare for død. Tobiassen skriver om at turbilder er symboler for det gode liv, og skriver om at på bildene kan man se gleden og det gode humøret som peker på disse menneskenes forhold til natur og friluftaktiviteter.¹²⁵

---

¹²⁵ Tobiassen 1995: 46

4.4 Reisen til og fra Norge

På skipet nordover

Bilde 9. En side fra et fotoalbum

Her er et bilde som skiller seg fra montasjen over ved at det er ikke er jeg som har satt sammen fotografiene. Vi vet ikke helt sikkert hvem som har gjort det, men en rimelig antakelse er at det er fotografen selv, Miroslav Marek, som har fått bildene fremkalt og limt inn fotografiene i fotoalbumet. Dette er side to i albumet, den første viser hav, skip og vannfly. En mindre detaljert formal analyse viser et bilde av en side i et fotoalbum hvor samtlige fotografier er tatt ombord et skip. Passasjerene er alle menn, og det er flere titalls av dem. Noen har livvest, men de fleste ikke. Noen poserer foran kamera enkeltvis, parvis eller gruppevis, men nesten halvparten er av passasjerene som bare gjør sitt. En leser et ark, kanskje et brev. En annen på samme bilde soler seg. De fleste sitter. Det første bildet viser det er mange mennesker på få plasser.

Sannsynligvis er disse bildene tatt på vei nordover fra Szczecin eller Gdansk, mulig over Kattegat mellom Danmark og Sverige. Böhmen-Mähren har ingen kystlinje, så dette er første gangen mange av mennene ombord har opplevd havet. Hva hver av disse tenker er umulig å vite, men vi har tilgjengelig et minneutdrag fra tvangsarbeider Zdenek Opl som forteller om oktober 1942 da alle menn født 1921 og 1922 fikk innkallelse til arbeidsplikt og legeundersøkelse.

“De fleste kom ut av undersøkelsen besto med diagnosen ‘skikket.’ Vi var lettet da. Ikke fordi vi var på vei mot en lite attraktiv fremtid. Det var mer en type galgenhumor, visning av heltemot og overfor alt som ventet, selv om kanskje hver enkelt av oss hadde et stille ønske: å gli vekk.[...] Øyeblikket toget begynte å bevege seg, ble imidlertid et vendepunkt. Alle følte fare og fremtidsuro.”¹²⁶

Flere av de poserende fotografiene viser smilende fjes, men mulig dette bare er fasader for å skjule frykten for den ukjente fremtiden som lå foran dem. Avbildet på fotografiene er tsjekkiske menn på vei over havet til et land langt nord hvor de skal arbeide for krigsinnsatsen til naziregimet. Det var nok flere som kjente hverandre fra før av, men det er også ikke utenkelig at de første vennskapsbåndene ble knyttet på denne reisen - bånd som skulle vare livet ut. Kanskje det er det Marek ønsker å minnes om da han satte sammen dette fotoalbumet og denne siden.

17. Mai 1945

Bilde 10. To fotografier fra 17. Mai 1945

Disse to bildene er tatt fra 17. mai 1945. Det første bildet viser en stor menneskeflokk i for- og bakgrunnen. I forgrunnen ser vi menn som går i tog, pent kledd. Et skilt holdes oppe som

¹²⁶ Hingarová & Maršálek 2021: 13

det står “Leve Norge” på. Bakgrunnen viser enda flere mennesker som ser prosesjonen gå forbi. Det andre bildet viser en annen del av toget. Sentrert på bildet er to tsjekkosllovakiske flagg som bæres av hver sin mann. Toget fortsetter både foran og bak flaggene med bare menn på bildet. I bakgrunnen ser vi et stort fint bygg, med store høye vinduer og søyler rundt inngangsdørene. Bygningen tilhører på dette tidspunktet Norges Bank (i dag Vitensenteret) i Trondheim. Foran bygningen står det biler parkert, med flere mennesker i en gruppe bak disse.

Bildene viser den første 17. mai feiringen etter okkupasjonen, en dag helt unik i norsk historie. Det var ikke bare nordmenn som feiret frigjøringen, men også, som bildene viser, tvangsarbeiderne som var plassert der av naziregimet. Er det en ting som ikke kan overføres helt i kildematerialene fra fortiden, så er det følelsene og stemningen. Vi kan lese beskrivelser, se bilder av ansiktsuttrykk, se videoopptak av hendelser, men følelsene er låst til fortidens mennesker. Akkurat som med fotoalbumsiden over kan vi bare forestille konturene av hvordan det var uten å aldri vite noe helt sikkert. Fotografier representerer likevel et minne fra denne tidligere tvangsarbeideren som plutselig hadde blitt fri. Hvilke følelser kontrasteres med de på skipsreisen nordover? Frykt for glede, spenning for lettelse, hjemlengsel for forventninger. Følelser av tilhørighet må også ha vært til stede, en følelse av fellesskap som symboliseres ved å være velkommen og gå i en folkeparade for å feire nasjonalismen. Rundt dem er ikke bare andre tsjekkere, tidligere tvangsarbeidere og krigsfanger av ulike nasjonaliteter, men også innbyggere i et land som har etter bildebevis vært venner og bekjente. Hvordan kan man, om det i det hele tatt er mulig, utforske denne kollektive lykkerusen?

Fremkomstmidler hjem

Bilde 11. Fire fotografier fra reisen sørover

Montasjen over viser fire bilder av og ved ulike fremkomstmidler: to av tog og skinner, og to av fly og flyplass. Det første bildet viser en togstasjon med et stort bygg i bakgrunnen, samt et mindre bygg til høyre for det igjen. Foran dette mindre bygget er en togvogn. På perrongen er det flere mennesker, som går enten alene, i par eller står i grupper. Helt til venstre i forgrunnen skimtes det blader av en busk. Det andre bildet viser to menn sentrert foran en togvogn i bakgrunnen, poserende arm i arm. Det ser ut som en togstasjon da det er flere parallelle togskinner på bildet. Togvognen bak er dekorert med det tsjekkoslaviske flagget, greiner, samt tekst som sier "Leve Norge!" og "Leve Tsjekkoslovakia", dog dette er noe mer utydlig. Det er en tekst over dette igjen som er uleselig, men det er skrevet på tsjekkisk da

den første bokstaven i det andre ordet er en tsjekkisk Č. Det er ikke usannsynlig at det ordet er “Československo” (Tsjekkoslovakia) og er en hyllest som de to andre tekstene. Under disse tekstene til venstre står det “Praha Brno”, de to største byene i Tsjekkia/Böhmen-Mähren. I togvognen bak er det en person samt mye bagasje som dekker vogn gulvet. I det tredje bildet ser vi fire fly på en rullebane bak et gjerde. Flyene er større passasjerfly, med en til to propeller per vinge på de ulike flyene. Det fjerde bildet viser to menn som står med arm over skulder poserende foran et propellfly. Flyet er av mindre størrelse med bare én propeller per vinge, men det er tilsynelatende fortsatt et passasjerfly. Fotoet er tatt på en rullebane, og det er enda et fly i bakgrunnen. Bak det nærmeste flyet går et par, hvor en er kledd i en kortermet skjorte.

Av de skriftlige kildene som er tilgjengelig på norsk vet vi at de fleste tsjekkiske tvangsarbeiderne reiste hjem september eller senere i 1945. Det vi ikke vet er hvordan de reiste hjem. Måten de ankom Norge på var med skip, men disse bildene kan gi sterke antydninger til at de tok luftveien tilbake til Tsjekkoslovakia. Bildene forteller at reisen fra Nord-Norge gikk først med tog sørover. Den store bygningen i bakgrunnen på det første bildet er identifisert som togstasjonen på Hamar, så reiseruten gikk via der - en naturlig togrute som fortsatt gjelder i dag hvis en skal fra Trondheim til Oslo. Reisen med tog ser ut til å ha gått i bedagelig tempo, med tanke på pynten. En markering som foregår sørover hvor en kan forestille seg lokalbefolkningen ser gruppen med bl.a. tsjekkere reise og vinker de til lykke videre. Teksten på vognen kombinert med flagget forteller også om en kombinasjon av nasjonalistisk stolthet til hjemlandet, samtidig som det gir en verdsettelse av det okkuperte landet de var tvangsarbeidere i. Det er umulig å kunne fullt forstå følelsene til personene på bildet, men det kan nok hende det var noe vemod i å forlate landet de hadde hatt som midlertidig hjem i tre år.

5. Fotografier i læreplanen

Fotografier i historiefaget besitter et stort potensial for utvikling av og trening på historiefaglige ferdigheter. De kan brukes kreativt på mange ulike måter, med mange ulike formål. Det er mulig å gå i dybden på det mikrohistoriske like godt som det kan holde seg på et høyere realhistorisk plan, og begge veier kan benyttes for å utvikle metodisk kunnskap og ferdigheter. Dette kapittelet skal se litt på hvordan fotografier kan brukes i klasserommet for å oppfylle læreplanmål og trene opp elevene i ferdigheter som kreves i faget og samfunnet. Kapittelet ser kun på den overordnede delen og kjerneelementene i historiefaget, og diskuterer videre litt spesifikt på kildekritikk. Jeg testet ut dette selv i praksis tidlig 2023 i to VG3 klasser på en skole i Trondheim gjennom et undervisningsopplegg basert på tsjekkiske tvangsarbeidere i fotografier. Dette drøftes i erfaringsdelingen under.

5.1 Kunnskapsløftet 2020

Overordnet del og historiefagets kjerneelementer

I den overordnede delen av Kunnskapsløftet 2020 står utforskertrangen og engasjement sentralt i opplæringens verdigrunnlag, og kritisk tenking står like sentralt.¹²⁷ Disse sentrale verdiene bør og må være med i undervisningene som foregår på skolen. Utforskertrang og engasjement fostrer læringsglede. Kritisk tenking er minst like viktig for elevene å erverve seg som kunnskap. Ikke vil det bare gjøre kvaliteten av deres læring bedre, men som demokratiske borgere i vår misinformasjonssamfunn har det blitt en nødvendighet for å klare seg senere i voksenlivet.¹²⁸ Å benytte seg av fotografier i undervisningen - ikke bare som en supplerende illustrasjon, men som det sentrale middelet i økten - gir elevene mulighet til å utforske i betydelig grad. Hvor tekst gjerne blir utforsket lineært, med en tydelig start, slutt og struktur, gir fotografiet en stor mengde informasjon og detaljer som elevene kan oppdage jo mer de leser av bildet. Dette kan også føre til engasjement når en går i dybden på materialet, og utforsker mer. Kildekritisk kompetanse knyttet spesifikt til fotografier åpner for god læring da det er muligheter for å arbeide både vidt og dypt. Bilder er egnet til at elevene selv kan stille egne spørsmål og sette i gang selvstendige undersøkelser.¹²⁹ Svar på disse spørsmålene kan finnes i skriftlige kilder - altså utforske konteksten nøyere.

---

¹²⁷ Kunnskapsdepartementet 2017

¹²⁸ NOU2015:8: 33

¹²⁹ Lund 2011: 223

I Kunnskapsløftet 2020 viser læreplanen i historie på VG3 til fire kjerneelementer: historiebevissthet; utforskende historie og kildekritisk bevissthet; historisk empati, sammenhenger og perspektiver; samt mennesker og samfunn i fortid, nåtid og fremtid.¹³⁰ De første tre elementene viser til metodiske ferdigheter som elevene skal lære seg. Ved å benytte seg av fotografier for å utforske mennesker i fortiden kan undervisningen være innom alle fire kjerneelementene, som vi skal se under.

Historiebevissthet har sine røtter i den tyske skolen. Det stammer tilbake til 1960-årene i Vest-Tyskland da historikere og didaktikere gjorde et oppgjør med at historie, som forskningsfelt og undervisningsfag, var for nøytralt og fortidsrettet. Historie skulle heller behandle verdspørsmål og samtidsproblematikk.¹³¹ Det praktiseres også i en viss grad i engelsk og amerikansk historiedidaktikk, hvor arbeid med primærmateriale står sentralt, og det benyttes i samspill med kontekst for å øve på historisk tenking.¹³² Wineburg og Seixas & Morton er ansett som den angloamerikanske skolens syn på historisk tenking, henholdsvis den amerikanske og den kanadiske.¹³³ Historiebevissthet handler om samspillet mellom menneskets fortidstolkning, nåtidsforståelse og fremtidsforventing, og ikke bare i en retning bakover i tid,¹³⁴ og det er denne tolkningen som blir benyttet i læreplanene. Dette tidssamspillet kan tydeliggjøres godt for eleven ved bruk av fotografier, for å visualisere fortiden på deres premisser. Tar man et fotografi fra et sted eleven kjenner til knyttes egne livserfaringer opp mot dette. Som nevnt innledningsvis var jeg på en videregående skole i Trondheim og holdt et undervisningsopplegg hvor bildene av de tsjekkiske tvangsarbeiderne ble brukt. Ett av bildene var en gruppe med menn som gikk over Bakke bru - godt kjent for byens innbyggere. I et gruppeintervju i ettertid var dette bildet et eksempel på noe som hadde preget en elev, da "de gikk jo på samme jord som oss". Elevene har derfor orientert seg etter deres egne historiske erfaringer og satt det inn i den større tidsdimensjonen.¹³⁵

---

¹³⁰ Utdanningsdirektoratet 2020

¹³¹ Pietras & Poulsen 2016: 67

¹³² Lund 2011: 214

¹³³ Lund 2020: 24f

¹³⁴ Jensen 1996: 5f

¹³⁵ Pietras & Poulsen 68

Bilde 12. Et av flere bilder brukt i undervisningsøkten.

Utforskende historie og kildekritisk bevissthet gjør fotografier til et godt virkemiddel for undervisning. Fotografier krever av sin natur nøye lesing og utforskning for godt utbytte, slik som denne oppgaven presenterer, og denne utforskningen er basert på god kildekritikk for å gi valide resultater. Det legger til rette for undring, refleksjon og vurdering av hvordan kunnskap blir til gjennom å gjennomføre egne undersøkelser og forme fortellinger - slik kjerneelementet sier.¹³⁶ En elev i den nevnte undervisningssituasjonen ga tilbakemelding på at man ikke får et ordentlig fasitsvar kun utifra bildene, så man blir usikker på om tolkningen stemte. En annen elev påpekte at ved å enten lese en bok eller se en film får man med seg det ene, men ikke det andre. Man trenger derfor et samspill av kildemateriale, og elevene ønsket mer kildemateriale for å “finne sannheten”. Videre sier kjerneelementet at elevene skal “kunne innhente, tolke og bruke historisk materiale som kilder i egne historiefremstillinger”.¹³⁷ Fotografiet i samspill med skriftlige kilder gjør dette mer tilgjengelig for elevene gjennom denne prosessen. Det må presiseres at bare å ta i bruk fotografier i en historietime er ikke tilstrekkelig for å oppfylle kravet i kjerneelementet. Læreren er nødt til å forme undervisningen og tilpasse det for elevene slik at læringsutbyttet blir optimalisert.

---

¹³⁶ Utdanningsdirektoratet 2020

¹³⁷ Utdanningsdirektoratet 2020

Neste kjerneelement snakker om sammenhengene mellom handlinger, hendelser og fenomener i fortiden, samt historisk empati og perspektiver, hvor fotografi fortsatt er et godt verktøy. Ved å lære elevene å benytte seg av historiske perspektiver som en metode, lærer de samtidig å ta i bruk kildekritikk til å finne bevis for sine tolkninger om fortidens menneskers tanker og følelser.¹³⁸ Ved å lese utsagn fra ulike aktører og om konteksten det er satt i, kan elever bedre forstå *hvorfor* disse aktørene gjorde som de gjorde når de kan lese deres tanker og perspektiver. Det er samtidig viktig å poengtere at selv om elevene ikke klarer å forstå helt hvordan det var å leve i en gitt tid i fortiden, så betyr ikke det at slutninger ikke kan trekkes. Som Seixas og Morton poengterer: det er tross alt helt umulig å vite hva andre mennesker tenker, selv i nåtiden.¹³⁹ Poenget er å sette bilder og mennesker i en kontekst, så om slutningene stemmer eller ikke er ikke like viktig som at elevene arbeider med å lage disse koblingene. Disse to kjerneelementene sammen ble også utforsket på videregående skolen. I undervisningsopplegget fikk elevene kildemateriale om tsjekkerne som bestod av fotografier og utdrag fra dagbøker. Disse utdragene fortalte om hardt arbeid og dårlig matforpleining, og skildret et dystert opphold i Norge. Bildene, derimot, viste glade menn som spilte instrumenter, festet og stiftet bekjentskap med lokalbefolkningen, og var på reisefot rundt i landet. Elevene forstod etterhvert at begge kildematerialene var sanne på hvert sitt vis, og at tsjekkerne kunne ha det både fælt og godt i oppholdet sitt i Norge. Videre mente elevene at det var enklere å forstå disse historiske aktørene da fotografiene ga en form for nærhet og innlevelse. Ingen i klassen hadde hørt om tvangsarbeidere tidligere, og tilbakemeldingene til elevene i ettertid fortalte at fotografiene hjalp på å få innsikt i denne nye tematikken. Det kan derfor være med på å oppfylle også det siste kjerneelementet.

5.2 Kildekritiske ferdigheter

Kildekritikk går om igjen fra den overordnede delen til det fagspesifikke i læreplanen. Det er en sentral ferdighet som historikere må kontinuerlig trene på. For elever er det en kritisk ferdighet å besitte for å delta trygt i det moderne samfunnet som er preget av misvisende informasjon. Digitale retusjeringer av bilder preger både politikken, næringslivet og privatlivet i dag. Callahan skriver at elever foretrekker å bruke visuell data framfor skriftlig data for å gjøre slutninger og konklusjoner, så kildekritiske evner til bildet er derfor av høy nytteverdi for fremtidens samfunnsborgere.¹⁴⁰ I en tid hvor bildemanipulasjon nesten er en

---

¹³⁸ Seixas & Morton 2013: 138

¹³⁹ Seixas & Morton 2013: 143

¹⁴⁰ Callahan 2013: 77

selvfølge i det offentlige rom så har det aldri vært viktigere med kildekritikk på bilder og fotografi. Historiefaget, som med de fleste andre fag, er en nyttig og viktig inngang til øving på kildekritikk og analyse.

Kap 3 av oppgaven presenterer Kjeldstadlis fremgangsmåte for å bruke bilder, også i klasserommet. Der ble det brukt et underkapittel på å samle opphavsanalysen og teknisk analyse av fotografiene. I analysen senere ble derfor disse stegene forbigått. I undervisningen på den videregående skolen ble også disse stegene hoppet over, men da var grunnet tidsutfordringer, siden jeg hadde begrenset tid for utprøving i klasserommet. Ideelt sett burde disse analysestegene vært med da elevene har godt av å foreta slike analyser flere ganger, altså ikke bare begrenset til én time. I praksis viste det seg å være helt nytt for elevene, noe som var overraskende og urovekkende. Klassene hadde heller ikke arbeidet så mye med fotografier generelt i historiefaget. Det ble derfor improvisert mer tid til å arbeide kildekritisk i undervisningsøkten jeg hadde, basert på Kjeldstadlis fremgangsmåte, men det var tydelig fortsatt manglende. Å arbeide med kildekritiske ferdigheter kan gjøres på mange andre måter enn Kjeldstadlis forslag også, og blir det arbeidet med ukentlig i klasserommet så vil det etter min mening ikke være for mye.

6. Avslutning

Fotografier som den primære kilden til kunnskap har, etter denne oppgavens mening, et uutnyttet potensial. Det ligger mye kunnskap og forståelse av fortiden gjemt i fotografier, særlig når man kombinerer dem med kontekstuell informasjon fra andre kilder. Denne oppgaven har redegjort for tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge under andre verdenskrig, presentert en metode som kan benyttes for å analysere fotografier, og utført analyser av utvalgte fotografier tatt av to tsjekkiske tvangsarbeidere. I tillegg drøftet oppgaven hvordan fotografier kan benyttes for å oppfylle læreplanmålene i Kunnskapsløftet 2020. Oppgaven viser at selv med begrenset tilgang til kontekstuell informasjon er det mye likevel mye kunnskap og forståelse en kan hente ut fra fotografier. Ved å lese bilder får man et annet innblikk inn i fortiden enn gjennom skriftlige kilder. Det man ofte tar for gitt, velger man ikke å skrive ned når man tar dette som et selvfølge. Det er mye som ligger skjult i et bilde som kan gi historikeren både kunnskap og forståelse. Er vi kreative nok kan vi undersøke fotomontasjer for å se etter en større sammenheng i helheten, eller vi kan betrakte deler av eller hele fotoalbum og drøfte hvilket ønske om hva som skal minnes for fotoalumeieren ut fra hva som er valgt å legges inn.

Konteksten er alfa og omega for å benytte seg av bildemateriale i forskning. Vi i nåtiden vil aldri klare å forstå fortidens mennesker fullt ut (likeså med nåtidens mennesker), men dette er ikke en grunn til å ikke prøve. Uten kontekstuell informasjon derimot blir dette forsøket fåfengt. Det finnes grader av kontekstuell informasjon, og hva historikere forsker på avgjør hva slags kontekst som blir nødvendig. Denne oppgaven forsøkte å finne ut mer om de tsjekkiske tvangsarbeidernes levekår i Norge basert på fotografier, men det var begrenset med informasjon som kunne hentes ut da jeg ikke hadde direkte tilgang til tsjekkernes egne utsagn om sine erfaringer, altså oversatte dagbøker. Oppgaven er ikke ubetydelig av den grunn, men det er likevel tydelig at mer kunne blitt utrettet med tilgang til slike egodokumenter.

Det er et viktig poeng at denne oppgaven ikke bare oppmuntrer til bruk av fotografier for å undersøke tvangsarbeidet under okkupasjonen, men for å undersøke fortiden generelt. Det er ikke bare de kjente pressefotografiene som har stor verdi, men også de alminnelige amatørfotografiene. For hvor mange utallige fotosamlinger ligger gjemt i skoer, på loftet, i støvete fotoalbum rundt omkring som man undervurderer verdien av?

6.1 Konklusjon

Analysene av fotografiene til Marek og Ševčík viser en gruppe menn som til tross for sin tvangsarbeiderstatus levde et liv på fritiden som besto av (bl.a.) piker, vin og sang. Dette er ikke for å undergrave den ellers harde tilværelsen som tsjekkiske tvangsarbeidere gikk gjennom, men det kan male et nytt bilde på helheten av livet deres i Norge under okkupasjonen - både i arbeid, men også på fritiden. Deres arbeidstilværelse var utvilsomt hard, med mange arbeidsdager og timer kombinert med dårlig matforpleining. Likevel gir fotografiene et inntrykk av at når tsjekkerne først hadde fri, kunne de benytte den til å utforske by og natur med reising, mingling med lokalbefolkningen i høytid og hverdag, og tilbringing av tid med venner og musikk. Nære relasjonelle bånd ble knyttet som følge av trangboddhet, og et unikt kameratskap som må ha fulgt tsjekkerne livet ut. Fotografiene røper også en høy grad av frihet da det var få begrensninger på hvor de kunne reise, de kunne ha personlige eiendeler, og de kunne knytte sosiale bånd utenfor arbeidsleirene sine. Vi lærer også detaljer rundt tsjekkernes reise til og fra landet og kan tolke ut i fra det fotografiske og skriftlige kildematerialet mulige sinnsstemninger. Til sist kan vi lære at tsjekkerne ble godt tatt imot av lokalbefolkningen og ønsket velkommen, noe som særlig poengteres i feiringen av 17. mai etter kapitulasjonen.

Fotografier blir snarere brukt som ønsker om det gode liv framfor en direkte skildring av realiteten, og mange av disse poseringsfotografiene viser dette. Et fotografi er et produkt som følger av flere faser, og denne første fasen er utvilsomt styrt av både fotografen og den som blir fotografert. Begge parter forestilling om resultatet påvirker oppsettelsen av bildene. For mange tsjekkere ble fotografier en slags flukt fra den tunge tilværelsen for å kunne ha øyeblikk med livsglede og nytelse. Dette kunne være iscenesettelser for det fremtidige minnet av oppholdet og et håp i en tid hvor det ellers var tungt.

For Kunnskapsløftet 2020 har fotografiet en tydelig plass i klasserommet, både generelt og spesifikt i historietimene. Det fostrer utforskertrang og engasjement, som hjelper på læringsgleden. For kjerneelementene i historie kan fotografiet brukes bredt og dypt som effektivt virkemiddel. Å benytte seg av fotografier for å trene kildekritiske ferdigheter er ikke, etter denne oppgavens funn, bare nyttig, men også særdeles viktig for vår moderne tidsalder.

6.2 Videre forskning

Oppgavens største utfordring og svakhet er mangelen på kontekstuell informasjon som kan svare på de spørsmålene man ikke kan på fotografiene. En betydelig del av denne konteksten kan bli funnet gjemt i de tsjekkiske tvangsarbeidernes dagbøker og brev, men disse er tilgjengelig kun for den tsjekkisktalende historikeren. Det er ikke langt inn i fremtiden til at dataprogrammer blir sofistikerte nok til å kunne lese og oversette håndskrift nøyaktig, men fram til da så må oversettelsesarbeidet overlates til de som kan lese språket. Hvis innholdet i disse dagbøkene, eller andre egodokumenter, blir tilgjengelige for det internasjonale publikum, og særlig nordmenn som har en nærmere forståelse for den kulturelle historien i landet, så vil forskningen på dette feltet få en høynet innsikt i tsjekkernes livssituasjon i Norge. Videre vil man også få større innsikt inn i andre nasjonaliteters tvangsarbeid i landet, som kan brukes komparativt med krigsfanger og annet arbeid for tyskerne under okkupasjonen i Norge - og utlandet.

Et naturlig neste steg som følger en oppgave som dette er å se på hvordan bilder ble brukt som minner i etterkrigstiden. Minnekulturen og fotografi som minnegjenstander er noe som helt klart hadde fått god plass i denne oppgaven, men av tids- og plassbegrensninger ble det ikke tatt med. Det er likevel mye kunnskap og forståelse av fortiden som kan leses ut ifra *minnet* som en fysisk iscenesatt produkt i form av fotografiet.

Litteraturliste

Andersson, L.M., Berggren, L. & Zander, U. (2001). Bilden som källa. I Andersson, L.M., Berggren, L. & Zander, U. (Red.). *Mer än tusen ord - bilden och de historiska vetenskaperna..* (s. 7-16). Nordic Academic Press.

Brothers, C. (1997). *War and Photography: A Cultural History*. Psychology Press.

Callahan, C. (2013). *Analyzing Historical Photographs to Promote Civic Competence*. *Social Studies Research and Practice*, Vol. 8 Nr. 1. s. 77-88. <https://doi.org/10.1108/SSRP-01-2013-B0005>

Fotofex. (2008, 21. april.) *Fotofex camera's page*.

http://candidcamera.free.fr/FEX/a%20htm%20fex_4x6.htm

Frøland, H.O., Hatlehol, G.D., Hingarova, V. & Maršálek, Z. (2021) De tsjekkiske tvangsarbeiderne i Oberbauleitung Drontheim. I Rabben, Sanders & Sæther. (Red.). *Midnorske Historier*. (s. 147-185). Trondhjemske Samlinger.

Hatlehol, G.D. (2015). *Norwegeneinsatz 1940-1945. Organisasjon Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*. [Doktorgradsavhandling]. Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet.

Hatlehol, G.D. (2021, 8. mars). *Organisation Todt*. Store Norske Leksikon.

https://snl.no/Organisation_Todt

Hingarová, V. V. & Maršálek, Z. (2021). *Posláni na sever: 15 příběhů / Sendt til nord: femten historier*. Iceland Liechtenstein Norway grants.

Hingarová, V. V. & Maršálek, Z. (2022). *Posláni na sever: Češi na nucené práci v Norsku*. Pavel Mervart.

Johansen, J.H. (2017). *Tsjekkiske tvangsarbeidere i Norge under 2. verdenskrig*. Øyjord Forlag.

Kjeldstadli, K. (2019). *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. (2. utg.) Universitetsforlaget.

Liepe, L. (2001). Konst som historisk källmaterial? - Om bildenes epistemologi. I Andersson, L.M., Berggren, L. & Zander, U. (Red.). *Mer än tusen ord - bilden och de historiska vetenskaperna..* (s. 18-36). Nordic Academic Press.

Living Image Vintage Cameras. (2023, 8. april). *1930's*.

<http://licm.org.uk/livingImage/1930Room.html>

Lokalhistoriewiki. (2023, 11. mai). *Polarsirkelen*.

<https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Polarsirkelen>

Lund, E. (2020). *Historiedidaktikk. En håndbok for studenter og lærere.* (6. utg.)

Universitetsforlaget.

Markusson, E. (2023, 8. april). *Tsjekkkiske tvangsarbeidere i Norge*. Narviksenteret.

<https://www.narviksenteret.no/forskning/tsjekkiske-tvangsarbeidere-i-norge/>

Narvik Krigsmuseum (2023, 8.april). Tsjekkoslovakiske borgere i Norge under andre verdenskrig. <https://krigsmuseet.no/exhibition/tsjekkoslovakiske-borgere-i-norge-under-andre-verdenskrig/>

Noráci. (2023, 8. april). *How did they remember the forced labour in Norway?*

<https://noraci.cz/en/remember-the-forced-labour-in-norway/>

Noráci. (2023, 8. april). *How did they get home after the war?* <https://noraci.cz/en/home-after-the-war/>

Noraci. (2022, 21.oktober). *Hvordan husker de tvangsarbeid-oppholdet i Norge?*

<https://noraci.cz/no/husker-de-tvangsarbeid-i-norge/>

Noráci. (2023, 5. mai). Jan Ševčík. <https://noraci.cz/en/osoba/sevcik-jan/>

Noráci. (2023, 5. mai). Jaroslav Ševčík. <https://noraci.cz/en/osoba/sevcik-jaroslav/>

Noráci. (2023, 8. april). *Miroslav Marek*. <https://noraci.cz/no/osoba/marek-miroslav/>

Norge i bilder. (2023, 09.mai). Flybilde: *Trondheim-Gauldal 1947*.

<https://www.norgeibilder.no/>

NOU 2015:8. (2015). *Fremtidens skole: fornyelse av fag og kompetanser*.

Kunnskapsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2015-8/id2417001/>

- Nygaard, P. (2020, 21. oktober). *Jugoslaviske fanger i Norge under andre verdenskrig*. Norgeshistorie. <https://www.norgeshistorie.no/andre-verdenskrig/1766-jugoslaviske-fanger-i-Norge-under-andre-verdenskrig.html>
- Papendorf, K (2015). *Siktet som tyskertøs: Rettsoppgjøret i videre forstand*. Novus Forlag.
- Rønnebu, G.L. (2022, 15. november). *Over 1.300 tsjekkiske tvangsarbeidere var i Norge under den tyske okkupasjonen. Nå kan deres historie bli fortalt*. Forskning.no <https://forskning.no/historie-krig-og-fred-litteratur/over-1300-tsjekkiske-tvangsarbeidere-var-i-norge-under-den-tyske-okkupasjonen-na-kan-deres-historie-bli-fortalt/2105625>
- Schlereth, T.J. (1989). *Artifacts and the American past*. (3. utg.) American Association for State and Local History.
- Seixas, P. & Morton, T. (2013). *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Nelson Education Ltd.
- Tobiassen, A.H. (1993). Våre fotosamlinger som fritidens speil. I Klepp, A. & Thorsen, L.E. (Red.). *Den mangfoldige fritiden*. (s. 170-184). Ad Notam Gyldendal AS.
- Tobiassen, A.H. (1995). *På talefot med fotografiene våre*. Spartacus Forlag AS.
- Wineburg, S. (2001). *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. Temple University Press.

